

Drama en bezinning

Een onderzoek naar het gebruik van toneelliteratuur voor humanistische
bezinningsbijeenkomsten

Illustration by Carla DeMello,
IRIS Design Team, Cornell University Library

Masterscriptie Humanistiek, variant Geestelijke begeleiding
Universiteit voor Humanistiek

Julie Koch
Heemstede, mei 2011

Begeleider:
mw. dr. C.W. Anbeek, universitair hoofddocent Existentiële en levensbeschouwelijke
reflectievaardigheden

Meelezer:
mw. dr. C.M. Schuhmann, universitair docent Professionele gespreksvaardigheden

INHOUD

Voorwoord	3
Inleiding	5
I Onderzoeksontwerp	7
Probleemstelling	7
Relevantie van het onderzoek	7
Onderzoeksopzet	8
Leeswijzer	8
II Relevanties van tragedies voor levensvragen bij Martha Nussbaum	10
2.1 De betekenis van tragedies voor Martha Nussbaum	12
2.2 Antigone	18
III Analyse naar Nussbaum toegepast op modern toneelwerk	27
3.1 De Vuurproef	27
3.2 Nussbaums analyse naast De Vuurproef	33
IV Bezinningsbijeenkomsten bij justitie	37
4.1 Bezinningsbijeenkomsten	37
4.2 De huidige praktijk van de bezinningsbijeenkomsten bij justitie	38
4.3 De waarde van bezinningsbijeenkomsten	39
4.4 Inhoudelijke aspecten van humanistische bezinningsbijeenkomsten	40
V Plaats voor toneelwerk in humanistische bezinningsbijeenkomsten	45
5.1 Toneelwerk en humanistische bezinningsbijeenkomsten	47
5.2 De koppeling tussen toneelwerk en bezinningsbijeenkomst	49
5.3 Handelingsexperiment	54
VI Conclusie	62
Literatuuropgave	65

Voorwoord

In 2006 begon ik als minorstudent aan de studie Humanistiek. Na dertig jaar werkervaring in het onderwijs ó Montessori basisonderwijs en Penitentiair onderwijs ó was dit voor mij een groot avontuur. De inspiratie hiervoor ontstond tijdens gesprekken die ik had met gedetineerden in mijn functie als docent in de Penitentiaire Inrichting Noordsingel in Rotterdam. Hoe levens getekend zijn door omstandigheden en keuzes die zijn gemaakt; de impact van het gedetineerd zijn; de intensiteit van gesprek die ontstaat, juist daar waar het leven wringt ó dit alles gaf mij het verlangen voor deze intensiteit structureel ruimte te maken in mijn leven. De kennismaking met humanistische geestelijk werk in het Huis van Bewaring gaf mij de richting die ik wilde gaan. Zo belandde ik op de Universiteit voor Humanistiek. Een van de belangrijkste dingen die ik tijdens deze studie heb geleerd is, hoe alle levensaspecten ertoe doen in een persoonlijk levensverhaal en dus ook in het mijne. Het beeld, dat Ton Jorna (2008) geeft, van geleefd leven als een stof die is geweven, waarbij patronen, kleuren en figuren samen het weefsel vormen, is een beeld dat me aanspreekt en dat ik herken. Vaak blijken ogenschijnlijk onbelangrijke of juist de pijnlijke draden onmisbaar te zijn bij het weven van zin dat ontstaat door vertellen en luisteren. Zin ervaren we door verbindingen te leggen en te voelen.

Het onderwerp van mijn scriptie verbindt veel draden van en in mijn leven. Er aan werken gaf me enerzijds een gevoel van nabijheid, anderzijds een gevoel van vervreemding; dit laatste doordat ik voor mij vanzelfsprekendheden van een afstand moest beschouwen. Tijdens het proces van schrijven sprak ik inhoudelijk niet veel met anderen over mijn scriptie. Ik vond het belangrijk dit mijn eigen traject te laten zijn, gevoed vanuit mijn ervaringen: mijn ervaringen met toneel, mijn ervaringen met bezinningsbijeenkomsten en mijn inmiddels opgedane ervaring met het, op wetenschappelijke wijze bijeen brengen van verschillende invalshoeken. Dat eigen traject is het geworden, maar wel tegen de achtergrond van veel steun van anderen. Ik bedank in eerste instantie Christa Anbeek hartelijk voor haar begeleiding. Ze zette me regelmatig met beide benen op de grond en spoorde me aan onverwijld door te gaan. Carmen Schuhmann gaf me als mee-lezer met haar kritische blik en vanuit onze gedeelde liefde voor het Griekse drama belangrijke impulsen. Marijke Janssens wil ik hier bedanken voor de inspiratie die ze mij tijdens mijn eerste stage heeft gegeven voor humanistische bezinningsbijeenkomsten en daarmee aan de voet heeft gestaan van dit project, evenals Rik Helm, humanistisch raadsman in de Koepelgevangenis in Haarlem, die mij in de gelegenheid heeft gesteld verdere ervaring op te doen en mijn handelingsexperiment uit te voeren. Ook in

mijn persoonlijk leven heb ik steun en liefde ervaren waardoor ik kon werken aan dit project vanuit een stevige basis. Vrienden en vriendinnen dank ik voor het samen oplopen en (toneel)spelen in dit leven; Gerhard Caubo, steun en toeverlaat gedurende deze hele studie en ook daarbuiten en mijn twee lieve pleegzonen Maarten en Thijs Benjamins, die mij met hun heerlijk relativerende opmerkingen regelmatig maanden humor en lichtheid niet uit het oog te verliezen en te vertrouwen op mijn eigen kunnen.

Ik wens u veel leesplezier.

Julie Koch

Heemstede, mei 2011

Inleiding

Op een bepaald moment in mijn leven heb ik beseft dat toneel een rode draad vormt in mijn leven. Niet dat het ooit prominent op de voorgrond heeft gestaan, maar vanaf ongeveer mijn twintigste jaar is het niet meer weggeweest. En als een soort overbrugging voor die eerste twintig jaren bleek mij, toen ik familiestukken in handen kreeg, dat de belangstelling voor toneel en toneelspelen al generaties lang in mijn familie meegaat. Zonder dat het in mijn opvoeding een belangrijke rol heeft gespeeld (mijn vader speelde amateurtoneel, maar ik ben als kind nooit naar een van zijn voorstellingen gaan kijken), heb ik toneel en toneelspelen ó op dat moment schijnbaar vanuit het niets ó opgezocht. Toneel lezen, toneelspelen en het kijken naar toneel is voor mij een bron van vreugde en zingeving geworden en gebleven. Dat toneelstukken, die zo'n 2500 jaar geleden geschreven zijn, nog steeds gespeeld worden en ons iets te zeggen hebben, laat zien dat er thema's in aangeraakt worden die door de tijd heen hun zeggenschap hebben behouden. Misschien is het wel zo dat de mens, zolang hij bestaat, steeds heeft gezocht naar manieren om menselijke situaties, komisch of tragisch, te verbeelden en ó ter lering ende vermaak - op een dergelijke wijze zichzelf de spiegel voor te houden. Ik heb zelf ervaren hoe toneelwerk op indringende wijze menselijke dilemma's en existentiële thema's kan aanreiken en hoe het soms tot leidraad en/of houvast kan dienen. Deze ervaring heeft mede richting gegeven aan mijn afstudeeronderzoek.

De andere invalshoek voor mijn onderzoek betreft humanistische bezinningsbijeenkomsten. In mijn eerste stage in een humanistisch woonzorgcentrum heb ik kennisgemaakt met dergelijke bezinningsbijeenkomsten die daar maandelijks werden gehouden. Ik heb hierbij ervaren hoe waardevol deze bijeenkomsten voor mensen kunnen zijn. Tijdens deze stage heb ik zelf een bezinningsbijeenkomst samengesteld en gehouden, evenals tijdens mijn stage bij justitie. Ten tijde van deze laatste stage is vanuit de Dienst Humanistische Geestelijk Verzorging een traject gestart waarbij de doelstelling is om humanistische bezinningsbijeenkomsten een structurele inbedding te geven binnen alle justitiële inrichtingen. Dit traject maakt het vormgeven van humanistische bezinningsbijeenkomsten tot een zeer actueel onderwerp. Anders dan bij de christelijke en islamitische bijeenkomsten, waarbij uitgegaan wordt van een heilig boek, zal de humanistisch geestelijk verzorger steeds zelf op zoek moeten gaan naar zinvolle bronnen. De praktijk laat zien dat voor de bezinningsbijeenkomsten bij justitie allerlei bronnen worden gebruikt, bijvoorbeeld gedichten, (dieren)verhalen, (symbolische) kaartspelen, muziektteksten en sprookjes (Eindverslag bezinningsbijeenkomsten, UvH, 2010, p.33,34,35). De niet-gebondenheid aan één bron maakt het mogelijk om dat wat uit de mens voortkomt, zoals theater- en

muziekstukken, gedichten, verhalen, lezingen etc. aan te wenden om bij humanistische bezinningsbijeenkomsten in te zetten. Tegelijkertijd vormt de afwezigheid van bundeling van dit soort inspiratiebronnen voor veel humanistisch geestelijk verzorgers een obstakel (ib., p. 41).

In zijn schriftelijke cursus 'Geestelijk Verzorging op humanistische grondslag' (Van Praag, 1953) geeft Van Praag aan dat de dagelijkse moeilijkheden en de actuele vragen uitgangspunt moeten zijn van bezinningsbijeenkomsten; dat theoretische of historische kennis gegoten moet worden in de vorm van concrete voorbeelden; aanschouwelijk verteld. Hij geeft tevens als aanwijzing om het anekdotische element niet te verwaarlozen (ib., p. 56).

Vanuit mijn interesse voor toneelliteratuur en het zoeken naar inhoudelijke inspiratiebronnen voor humanistische bezinningsbijeenkomsten ontstond mijn idee te zoeken naar mogelijkheden deze twee met elkaar te verbinden. Zoals hierboven gezegd krijgen menselijke dilemma's en existentiële thema's een plaats in toneelliteratuur. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum gebruikt toneelwerk, onder andere de Griekse tragedies¹, om belangrijke alternatieve opvattingen over ethische vraagstukken te bekijken. Zij doet dit, zegt zij, omdat in tragedies de kwetsbaarheid van het menselijk leven niet buitengelaten kan worden, wat in abstract filosofisch werk wel kan. Nussbaum geeft aan dat een tragedie een zorgvuldige uitwerking is van een verhaal over mensen, met als vooropgezet doel bepaalde thema's en problemen aan de orde te brengen. Tegelijkertijd maakt het de complexiteit, de onbepaaldheid, de zuivere moeilijkheid van concrete, menselijke afwegingen zichtbaar. De tekst ligt ver genoeg weg van het dagelijks leven om vertekening en eigen belang niet op de voorgrond te laten treden, terwijl het aan de andere kant zelfonderzoek kan bevorderen en een vruchtbare discussie kan losmaken. Verder doen tragedies beroep op ons gevoel. Wat we van de gebeurtenissen vinden, ontdekken we voor een deel vanuit het besef hoe we ons voelen. Het verkennen van onze emotionele geografie is een belangrijk aspect van het streven naar zelfkennis (Nussbaum, 2001, p. 64-68).

¹ De Griekse tragedie toont hoe goede mensen ten onder gaan door iets wat hun toevallig overkomt, door gebeurtenissen die ze niet in de hand hebben. De tragedies tonen echter ook iets wat veel verontrustender is: goede mensen die door omstandigheden waar ze niets aan kunnen doen, gedwongen worden slechte dingen te doen, dingen die ze in een andere situatie vanuit hun morele opvattingen en verplichtingen afstotelijk zouden vinden. (Nussbaum, 2006, p.77)

I ONDERZOEKSONTWERP

Probleemstelling

Doelstelling

Het houden van humanistische bezinningsbijeenkomsten is op dit moment speerpunt bij de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij justitie. Om aan dergelijke bijeenkomsten inhoud te geven putten humanistisch geestelijk verzorgers uit een veelheid aan bronnen.

Martha Nussbaum analyseert toneelwerk ó Griekse tragedies - om licht te werpen op ethische vraagstukken. Door inzicht te verkrijgen in haar manier van analyseren en het leggen van verbindingen met levensvragen wil ik onderzoeken in hoeverre toneelliteratuur een bruikbare bron kan zijn voor humanistische bezinningsbijeenkomsten.

Vraagstelling

Welke mogelijkheden biedt toneelliteratuur om als bron te gebruiken voor humanistische bezinningsbijeenkomsten (bij justitie); te onderzoeken aan de hand van Nussbaums analyse van de Griekse tragedie Antigone?

Deelvragen:

- ó Welke inzichten geeft Nussbaum in haar analyse van het Griekse drama Antigone?
- ó Welke verbinding legt zij tussen levensvragen en Griekse tragedies?
- ó Zijn dergelijke verbindingen toepasbaar op het toneelstuk *De Vuurproef* van Arthur Miller ó een stuk uit de moderne toneelliteratuur? Hoe zou dat eruit kunnen zien?
- ó Wat is de rol en de waarde van een humanistische bezinningsbijeenkomst?
- ó Wat zijn de inhoudelijke aspecten van een humanistische bezinningsbijeenkomst?
 - Welke bijdrage kan de theorie van Baumeister leveren?
 - Welke plaats kunnen de door Van Praag geformuleerde postulaten van het humanisme innemen?
- ó Welke handvatten biedt Nussbaums analyse van de Antigone voor humanistische bezinningsbijeenkomsten?

Relevantie van het onderzoek

Praktische relevantie

Dit onderzoek zal mogelijk een bijdrage leveren aan het als bron toegankelijk maken van toneelliteratuur ten behoeve van humanistische bezinningsbijeenkomsten. Daarmee zal het

een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van deze bijeenkomsten, op het moment dat deze ontwikkeling bij de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij justitie actueel is.

Relevantie voor de humanistiek

De studie Humanistiek is een multi- en interdisciplinaire wetenschappelijke beroepsopleiding. Zij put als wetenschap uit de filosofie, psychologie, pedagogiek, sociologie, religie- en cultuurwetenschappen, sociaal-politieke theorie, wetenschapstheorie en methodologie (Onderwijsgids UvH 2010-2011).

Dit onderzoek levert een bijdrage aan de theoretische kennis van de humanistiek door aan te geven hoe toneelliteratuur als bron kan dienen voor humanistische bezinningsbijeenkomsten. Door de theoretische vertaling naar de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers levert het tevens een bijdrage aan de beroepsmatige kant van humanistiek. Hiermee past dit onderzoek binnen het onderzoeksproject 'Geestelijke weerbaarheid en Humanisme' dat onderdeel is van het onderzoeksprogramma van de UvH: 'Humanisme en humaniteit in de 21ste eeuw'.

Onderzoeksopzet

Dit onderzoek betreft een literatuuronderzoek.

Door bestudering van het filosofische werk van Martha Nussbaum wordt gekeken wat haar beoordelingscriteria zijn om toneelwerk als bron laten dienen voor levensvragen. Aansluitend wordt gekeken of deze analyse toe te passen is op modern toneelwerk. Tevens wordt het begrip humanistische bezinningsbijeenkomst verkend en wordt gekeken naar de mogelijkheid van toepasbaarheid van toneelwerk binnen deze bijeenkomsten.

Leeswijzer

In hoofdstuk twee verken ik het begrip 'goed leven' Nussbaums kernvraag die in al haar werk terugkomt en die ook in de Griekse drama's als thema centraal staat. Ik zet de denkbeelden van Aristoteles uiteen bij wie Nussbaum aansluiting vindt en ik bespreek haar analyse van de Antigone. Hieruit neem ik drie kernpunten mee voor mijn verder onderzoek. In hoofdstuk drie gebruik ik deze kernpunten om van hieruit het moderne toneelstuk 'De Vuurproef' van Arthur Miller te bezien. In hoofdstuk vier kijk ik naar humanistische bezinningsbijeenkomsten. Ik kijk naar de huidige praktijk bij justitie en naar de waarde die in dergelijke bijeenkomsten wordt gezien. Vervolgens gebruik ik de theorie van Baumeister en de postulaten van het humanisme om de inhoudelijke aspecten van een bezinningstekst in een gezamenlijk kader te plaatsen. In hoofdstuk vijf breng ik mijn bevindingen van de

levensbeschouwelijke analyse van Nussbaum van de Antigone en mijn analyse van De Vuurproef samen met het inhoudelijk kader voor humanistische bezinningsbijeenkomsten uit hoofdstuk vier. Ik verbind hieraan een handelingsexperiment. Zowel het verhaal van Antigone als het verhaal van De Vuurproef gebruik ik als bron voor een humanistische overdenking. Ik verbind aan mijn onderzoek een praktische component; ik gebruik de tekst van De Vuurproef in een bezinningsbijeenkomst in de Penitentiaire Inrichting in Haarlem (De Koepel), waar ik als vrijwilliger samenwerk met de humanistisch geestelijk verzorger aldaar en geef hiervan een evaluatie. In mijn laatste hoofdstuk ó de conclusie - beantwoord ik mijn hoofdvraag.

II RELEVANTIE VAN TRAGEDIES VOOR LEVENSTHEMA'S BIJ MARTHA NUSSBAUM

Gij ziet hoe 't staat dus, en gij toont aldra
Of ge edel zijt geboren, of ontaard.

Antigone²

Inleiding

Een mens komt in zijn leven voor dilemma's te staan. Hij komt voor situaties te staan waarin gekozen moet worden tussen verschillende grootheden, tussen verschillende zaken van waarde.

Een ziek kind of een behoeftige ouder en prioriteiten op het werk strijden om onze aandacht en tijd; het apèl dat wereldburgerschap op ons doet maakt inbreuk op de comfortzone van onze eigen leefwereld. Eenduidige antwoorden zijn dan niet voorhanden; in een veelheid van innerlijke stemmen en overwegingen zien we ons genoodzaakt onze positie te bepalen. Voor Martha Nussbaum zijn de vragen: -Hoe te leven? -Wat houdt een goed, menselijk leven in? centrale vragen, waar zij in al haar werk antwoord op probeert te vinden. Volgens haar kunnen we nog steeds veel opsteken van de manier waarop de Grieken antwoord zochten op deze vragen; de Griekse tragedie kan ons helpen ons morele oordeelsvermogen te scherpen. Literatuur in het algemeen, niet alleen de Griekse tragedie, heeft ons veel te bieden zegt Nussbaum; zij pleit voor aandachtige -liefhebbende conversatie tussen filosofie en literatuur (1998, p.186). Zo gebruikt zij zelf, buiten de Griekse tragedies, ook werk van Dickens, Proust en James. In de inleiding op Nussbaums -Wat liefde weet geeft Boenink zicht op Nussbaums werk, waarin literaire verhalen een grote rol spelen (1998, p. 11-35). Deze literaire verhalen geven de mogelijkheid ons arsenaal aan praktische ervaringen uit te breiden en ons gevoelig te maken voor alle mogelijk relevante nuances in een situatie Een roman confronteert ons met concrete situaties, met ervaringen van vlees en bloed in de complexe context van het leven. Nussbaum benadrukt echter dat we in de filosofie de rechtvaardiging moeten zoeken voor de elementen die we belangrijk vinden, om op die manier een beroep te doen op de algemene geldigheid van bepaalde waarden. Emoties spelen een grote rol in het werk van Nussbaum, en in haar latere werk -Oplevingen van het denken gaat zij dieper in op wat emoties eigenlijk zijn. Voor mijn onderzoek richt ik me voornamelijk op haar analyses van de Griekse tragedies zoals ze die heeft beschreven in haar boek -De breekbaarheid van het goede Waar zij in haar voorwoord bij de nieuwste uitgave haar eerdere opvattingen nuanceert, neem ik dit, waar nodig, mee in mijn tekst.

² Sophocles (1972). *Tragediën. Antigone*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel. regel 37-38

In dit hoofdstuk geef ik eerst een korte schets van Nussbaum zelf. Vervolgens kijk ik naar de vraag: wat is een goed leven? Voor de Griekse filosofen en ook voor Nussbaum is dat de centrale vraag van het leven. Hoe kunnen wij een goed leven leiden? Hoe kunnen wij zo leven dat toevallige omstandigheden ons niet onderuit halen en onze goedheid breken? Zoals Boenink in haar inleiding op *Wat liefde weet* aangeeft, spelen emoties hierin voor Nussbaum een grote rol. Nussbaum onderschrijft de analyse van de Stoïcijnen, die emoties nauw verbonden zagen met oordelen over waarde van een object, maar verwerpt hun *oplossing* namelijk het zo veel mogelijk uitbannen van emoties om daardoor de stabiliteit van het karakter te waarborgen. Nussbaum pleit voor een andere houding en volgt daarin Aristoteles, die emoties ruimte toekent. Juist omdat we het goede leven nooit volledig onder controle kunnen krijgen, rest ons de centrale vraag: *kan* we zodanig omgaan met de bronnen van het goede leven en de bijbehorende emoties, dat we niet aan onze kwetsbaarheid ten onder gaan, en zo ja, hoe dan? (ib., p. 27). Emoties spelen daarbij volgens Nussbaum een dubbelrol. Positieve emoties zoals liefde en mededogen maken deel uit van het goede leven, maar maken ons ook kwetsbaar en afhankelijk, waardoor negatieve emoties als jaloezie en rouw voortgebracht worden. Evenwicht kan alleen gevonden worden als we naar alle emoties luisteren. Emoties laten ons iets *weten* bijvoorbeeld aan wie we bijzondere waarde toekennen. Door op die emoties te reflecteren krijgen we zicht op onze visie op de wereld en over onze vaak diepgewortelde opvattingen over wat daarin van waarde is. Dat wil niet zeggen dat emoties zonder meer betrouwbaar zijn. Dat kunnen we alleen weten door te kijken naar de bijbehorende opvattingen. Evenwel kan beschouwing de negatieve emoties niet eenvoudig oplossen. Het kan een proces van lange adem zijn. Emoties moeten dus zeker niet blindelings gevolgd worden, maar ze helpen ons wel te beseffen wat waardevol is. Er is echter altijd een filter vereist dat gerechtvaardigde en ongerechtvaardigde emoties scheidt. Nussbaum pleit, in navolging van Aristoteles, voor het ruimte geven aan emoties, want als we ervoor kiezen emoties uit te bannen, gooien we daarmee tegelijkertijd de kern weg van wat leven een goed leven maakt.

Na deze verkenning van wat goed leven is, maak ik een overstap naar Griekse tragedies en de waarde ervan voor Nussbaum. In een volgend stuk belicht ik de waarde die Aristoteles toekent aan de tragedies en schets ik zijn standpunt ten aanzien van de menselijke kwetsbaarheid. In het laatste deel van dit hoofdstuk geef ik een beeld van Nussbaums analyse van het Griekse tragediewerk *Antigone* van Sophocles.

2.1 De betekenis van tragedies voor Martha Nussbaum

Inleiding

Martha Nussbaum (1947) is filosofe en hoogleraar recht en ethiek aan de universiteit van Chicago. Behalve filosofie studeerde zij klassieke talen aan de universiteiten van New York en Harvard. In de jaren tachtig van de vorige eeuw was zij in Boston hoogleraar filosofie, klassieke talen en vergelijkende literatuurwetenschap. In haar werk, waarin klassieke wijsbegeerte een grote plaats inneemt, verbindt Nussbaum filosofie met literatuur. Literatuur vervult naar haar mening een belangrijke rol bij het ethisch denken doordat het onze verbeeldingskracht en empathisch vermogen aanspreekt. Emoties zijn voor haar van groot belang; het zijn waardevolle graadmeters voor het menselijk geluk en welzijn. Literatuur is naar haar mening, wellicht beter dan filosofische teksten, in staat ons morele oordeelsvermogen te scherpen. Emoties kunnen volgens haar echter nooit de leidraad in het leven vormen. Emoties moeten, zegt zij - en zij volgt hiermee de Griekse filosofen - altijd verbonden worden met een systematische analyse van ethische theorieën (Boenink, 1998). In 1999 heeft zij het eredoctoraat in de Humanistiek ontvangen van de Universiteit voor Humanistiek.

Wat is een goed leven?

Zoals ik in de inleiding heb geschreven is de vraag: 'Hoe te leven?' - Wat houdt een goed, menselijk leven in? - voor Nussbaum de centrale vraag in al haar werk. In 'De breekbaarheid van het goede' laat zij zien hoe ethiek zich verhoudt met rampspoed zoals dat zich kan voordoen in menselijk leven. Zij gebruikt hiervoor de Griekse tragedies, die ons confronteren met wat er met mensen kan gebeuren, hoe mensen die goed zijn ten onder kunnen gaan aan iets wat hen toevallig overkomt. Tragedies geven de kwetsbaarheid van menselijk leven weer. Nussbaum onderzoekt het ethisch denken van verschillende filosofen en filosofische stromingen in het Griekenland van de vijfde en vierde voor Christus en komt voor zichzelf uit bij de denkbeelden van Aristoteles. In het denken over de menselijke kwetsbaarheid en over de vraag 'Hoe een goed leven te leiden' komen filosofen uit op verschillende paradigma's. Nussbaum volgt Aristoteles op veel punten, met name waar hij laat zien dat met het streven naar een opheffing van onze kwetsbaarheid tegelijkertijd authentieke menselijke goede dingen verdwijnen. Deze prijs is te hoog vindt Aristoteles en zo ook Nussbaum. Een kostbaar goed als vriendschap maakt ons kwetsbaar; het verlies van een goede vriend geeft ons verdriet, het verraad door een vriend teleurstelling of boosheid. Maar toch zouden wij nog veel meer verliezen als wij, in ons streven deze pijnlijke zaken uit ons

leven te weren, vriendschap geen ruimte zouden geven in ons leven. Met een dergelijke keuze zouden wij ons menselijk leven zo vervlakken, dat van 'goed leven' geen sprake kan zijn. Sommige waarden stellen ons bloot aan risico's, maar blijven desondanks belangrijk. Nussbaum richt haar aandacht op de Griekse tragedies, waarin moreel filosofische vragen oplichten in concrete situaties. Dingen die waardevol zijn komen door toeval tegenover elkaar te staan. Gebeurtenissen die ons treffen, roepen heftige emoties op, hoe hiermee om te gaan? Hoe, ondanks alles, goed te leven?

De Griekse tragedies

Griekse tragedies laten zien dat waarden in conflict kunnen komen met elkaar. Dit kan ons overkomen zonder dat wij zelf de zaak op scherp hebben gezet. Het noodlot, een bepaalde omstandigheid, kan een mens voor een enorm dilemma plaatsen. In Aischylos' *Agamemnon* wordt Agamemnon voor een onmenselijke opdracht gesteld; van een waarzegger krijgt hij te horen dat hij zijn dochter Ifigeneia moet offeren; als hij dat niet doet zal de hele strafexpeditie naar Troje niet doorgaan en zal iedereen sterven, ook zijn dochter Ifigeneia. Als hij weigert, verzaakt hij de opdracht van Zeus; gehoorzaamt hij, dan pleegt hij een gruwelijke misdaad. Tragedies schetsen dergelijke omstandigheden en laten zien welke keuzes iemand maakt en wat daar de consequentie van is. Ze laten zien dat mensen, die hun hele leven goed zijn geweest, zichzelf daarmee niet hebben kunnen vrijwaren van een vreselijk lot. Manschot laat in zijn korte schets van het drama van Hecabe zien welke rampen haar overkomen en hoe zij hierop reageert :

In korte tijd slaat de dood driemaal toe in haar leven: haar man gedood in de strijd, haar dochter geofferd, haar zoon vermoord. In de rest van de tragedie beschrijft Euripides hoe Hecabe op deze bovenmenselijke tegenslagen reageert, hoe ze het vertrouwen verliest, in mensen en in wat onder mensen als fatsoenlijk gold, en hoe ze ten slotte op een gruwelijke manier wraak neemt. [1] Tragedies gaan niet over oplossingen maar over de vraag hoe mensen in het reine proberen te komen met wat hen overkomt, met onverdiende tegenslagen, met geweld of onomkeerbaar leed (Manschot, 2003, p. 226)

Bij de Grieken zijn literaire teksten niet gescheiden van filosofische werken. Nussbaum geeft aan dat de Griekse filosofie zich in wezen steeds heeft gericht op de invulling van een goed menselijk leven. De vraag daarbij is wat van onszelf is en wat van de wereld; in hoeverre zijn

we afhankelijk van de wereld en anderen, en wat is onze eigen bijdrage. De dichter Pindarus prijst voortreffelijke mensen als volgt: 'Verse dauw doet de wijnstok groeien, zo neemt de deugd een hoge vlucht als wijze en oprechte mensen haar verheffen tot in de heldere hemel' (Nussbaum, 2006, p.49). Maar wat is mijn verdienste en wat die van een ander? Wat is de bijdrage die iemand zelf geleverd heeft of heeft kunnen leveren als we zo afhankelijk zijn van de buitenwereld? Om tot bloei te komen hebben we anderen nodig; zouden we onafhankelijk willen zijn dan kunnen we die bloei, die menselijke voortreffelijkheid, nooit bereiken.

Menselijke voortreffelijkheid wordt in het gedicht van Pindarus, zoals overal in de Griekse poëtische traditie, beschouwd als iets wat van nature behoeftig is, iets wat in de wereld groeit en niet onkwetsbaar kan worden zonder zijn unieke goedheid te verliezen (ib., p.51).

Nussbaum geeft aan dat we de rede hebben die ons kan helpen keuzes en afwegingen te maken. Emoties maken ons opmerkzaam op onze afhankelijkheid, maar hoeven daarom nog niet leidend te zijn. Overtuigingen kunnen mensen sterken in het nemen van goede beslissingen; een plan maken kan ons ervoor behoeden een speelbal van het toeval te zijn. Nussbaum geeft aan dat deze hoop op de rede een kernthema is in het oude Griekse denken en zij onderzoekt door het beschouwen van de tragedies het streven naar deze rationele onafhankelijkheid in het Griekse ethisch denken. In welke mate kan de rede ons beschermen tegen toeval, zonder dat we daarmee de mogelijkheid op *eudaimonia*³ uitbannen en met hoeveel toeval kunnen wij volgens deze Griekse denkers als mens leven? Nussbaum neemt een middenpositie in; zij neemt het standpunt in dat de mens een handelend wezen is, maar ook 'een plant'. Als mens moeten we vaak kiezen tussen onderling onvergelykbare goede dingen en kan ik door omstandigheden gedwongen zijn om keuzes te maken die ten koste gaan van iets wat goed is. Afhankelijk zijn en daardoor kwetsbaar, bijvoorbeeld van vrienden en geliefden, geeft evenveel problemen als proberen onafhankelijk van hen te zijn. Nussbaum geeft aan dat deze spanning niet alleen stof is voor de grote verhalen, maar dat dit kenmerkend is voor menselijk leven 'al die dingen zie ik niet alleen als stof voor tragedies, maar als alledaagse aspecten van geleefde rationele moraal' (ib., p.55).

³ Voor de Grieken betekende *eudaimonia* iets als een 'goed leven leiden als mens'. Volgens Nussbaum is het in sommige teksten die zij gebruikt heeft onterecht vertaald als 'geluk', wat op een *toestand* zou kunnen duiden. *Eudaimonia* staat volgens Aristoteles in de gewone omgangstaal voor 'goed leven en goed handelen'.

Tragedies laten ons de strijd zien die mensen moeten leveren op het snijvlak van hun afhankelijkheid en hun streven naar onafhankelijkheid. Ze laten ons zien welke pijn mensen lijden door wat hen overkomt, tot welke keuzes dat lijden hen kan brengen en wat consequenties van die keuzes zijn. Ze laten ons zien welke morele problemen mensen uit de weg willen gaan in hun streven het toeval te beheersen; welke vereenvoudiging van waarden wordt gemaakt om de spanning uit te kunnen houden en de situatie te kunnen blijven beheersen. De tragedies geven Nussbaum de mogelijkheid ethische vraagstukken te bekijken in complexiteit van concrete situaties. Abstract filosofisch werk zegt ze, heeft de mogelijkheid de kwetsbaarheid van het menselijk leven buiten te laten; verhalen kunnen dat niet. Door tragedies in zòn geheel te beschouwen en ze niet te reduceren tot een schematisch filosofisch voorbeeld, laat Nussbaum de complexiteit en de moeilijkheid van concrete menselijke afwegingen zien. Een andere reden voor haar om de Griekse tragedies te onderzoeken is dat deze teksten ver genoeg weg liggen van ons dagelijks leven dat we er met zekere afstand naar kunnen kijken, terwijl universeel menselijke thema's worden aangesneden. Dat kan zelfonderzoek en vruchtbare discussie opleveren aldus Nussbaum. Verder doen tragedies beroep op ons gevoel en dat is voor haar van grote cognitieve waarde. Emoties die we voelen bij het kijken naar een tragedie geven ons informatie over de betekenis die die gebeurtenissen voor ons hebben.

Wat we van gebeurtenissen vinden, ontdekken we voor een deel uit het besef hoe we ons voelen; het verkennen van onze emotionele geografie is een belangrijk aspect van het streven naar zelfkennis (ib., p.67,68).

Aristoteles en de Griekse tragedies

Bij Aristoteles zien we een aantal parallelle inzichten met de tragedieschrijvers. Zowel de gevoeligheid voor rampspoed als het belang van emoties als bron van kennis zien we bij hem terug. Anders is dat bij Plato; deze ziet emoties als versturende elementen en brengt een scheiding aan tussen verstand en emoties, waarbij het verstand de leidende rol dient te spelen. Plato pleit voor zelfinkeer. Aristoteles staat kritisch tegenover dit pleidooi voor zelfinkeer. Het goede leven bereikt men volgens hem niet door de abstracte beschouwing van het transcendente Goede, maar door het ontwikkelen van een voortreffelijk karakter in de praktijk van alle dag (Dohmen, 2005). Maar voor Aristoteles is goed leven ó *eudaimonia* ó niet alleen een kwestie van een goed karakter hebben, er moet handelen aan toegevoegd worden. Nussbaum haalt Aristoteles' woorden aan waarmee hij duidelijk wil maken dat het niet

voldoende is als iemand over kwaliteiten beschikt; het gaat er om wat iemand met die kwaliteiten doet. Er moet gehandeld worden; pas dan kunnen we zeggen of iemand goed is. Aristoteles laat zien dat het niet mogelijk het onderscheid tussen goed en slecht te maken als iemand slaapt; door het ontbreken van de mogelijkheid tot handelen, vervalt de grond waarop geoordeeld kan worden over goed en kwaad.

–Het onderscheid tussen een goed en een slecht iemand vervaagt tijdens de slaap [í] want slaap is inactiviteit van de ziel en deze inactiviteit betreft de activiteiten op grond waarvan men de ziel voortreffelijk of minderwaardig noemtø (Nussbaum, 2006, p.447).

Om een goed leven te leiden aldus Aristoteles, zijn zowel een goed karakter als goed handelen nodig en hij wil hierbij aantonen, dat omstandigheden van invloed kunnen zijn op zowel het karakter als op het handelen. Karakter is volgens Aristoteles, in tegenstelling tot wat Plato en de karakterfilosofen stellen, wèl ontvankelijk voor invloeden van buitenaf; ons handelen staat steeds in wisselwerking met de wereld buiten ons en is dus ook beïnvloedbaar. In die zin is de mens dus altijd kwetsbaar en behoeftig. –Het is niet mogelijk of niet gemakkelijkø zegt Aristoteles, –om moreel juiste daden te verrichten als men niet over de noodzakelijke hulpmiddelen beschiktø (ib. p. 451). Onder hulpmiddelen verstaat hij goederen, maar ook afkomst, goede kinderen en schoonheid. Het gaat erom dat bij het ontbreken van instrumentele middelen of het verlies ervan (ook vrienden rekent hij tot –instrumentenø), voortreffelijke activiteiten (die in hun volledigheid nodig zijn voor *eudaimonia*) niet, niet meer of niet meer volledig mogelijk zijn. Nussbaum benadrukt dat het hier, behalve over grote tragische gebeurtenissen als levenslange slavernij, ernstige chronische ziekte, extreme armoede, ook om dingen gaat die in de loop van een mensenleven regelmatig voorkomen. –Zo bezienø zegt ze, –lijkt het wel alsof ongehinderde activiteit iets zeldzaams of een kwestie van toeval isø(ib. p.452).

Maar helemaal overgeleverd aan het toeval zijn we als mensen niet. Aristoteles neemt duidelijk een middenpositie in. Aan de twee uitersten staan enerzijds het standpunt dat de mens geheel overgeleverd is aan het lot; voorspoed staat daarbij gelijk aan geluk en staat los van de inspanningen die iemand zelf verricht ó en anderzijds, aan het andere uiterste, het standpunt dat iemand immuun is voor omstandigheden, omdat omstandigheden nooit de kracht kunnen hebben om karakter wezenlijk aan te tasten; dit laatste is het standpunt van Plato en de karakterfilosofen.

Zoals hiervoor gezegd is voor Aristoteles het hebben van een goed karakter niet voldoende voor een goed leven; het gaat ook om het handelen. In ons handelen laten we ons karakter zien. In tragedies gaat het om het handelen en dat is de reden dat Aristoteles dan ook grote waarde hechtte aan deze stukken. Ze lieten zien dat het mogelijk is dat mensen met een goed karakter, door omstandigheden, door de kwetsbaarheid van het menselijk leven, toch geen goed *eudaimonia* konden krijgen. Ook Nussbaum onderkent de waarde van de tragedies. Juist deze laten ons zien wat ons kan overkomen in het leven en dat het hebben van een goed karakter geen garantie geeft voor een goed leven. Nussbaum is het eens met Aristoteles dat tragedies ons kunnen leren over mogelijke tragische wendingen in het leven.

De grote tragische verhalen verkennen het verschil tussen onze goedheid en goed leven, tussen wat we zijn (onze karakters, onze bedoelingen, idealen, waarden) en in hoeverre we erin slagen als een goed mens te leven. Ze tonen ons tegenslagen die mensen overkomen die een goed karakter hebben, maar niet goddelijk of onkwetsbaar zijn, en ze verkennen de vele manieren waarop een goed karakter hebben alleen niet voldoende blijkt voor *eudaimonia*. (In extreme gevallen houden die manieren ook schade of ontaarding in voor het oorspronkelijke goede karakter zelf. In die gevallen is het belangrijk dat de verandering geen gevolg is van doelbewuste slechtheid, maar voortkomt uit de druk van externe omstandigheden waarover ze geen macht hebben. [1] Aristoteles' overtuiging dat dit verschil reëel en belangrijk is, verheldert zijn antiplatonische stelling dat de tragische handeling belangrijk is en een bron van authentiek leren (ib. p. 521).

Mensen kunnen zich nooit volledig beschermen tegen het noodlot, maar het is wel mogelijk om het leven en de betrokkenheid zo te structureren dat we bij gewone dagelijkse gebeurtenissen gevrijwaard blijven van ernstige conflicten. Een manier om dat te doen is door het aantal waarden waaraan je je verplicht voelt te minderen. Door niet langer te hechten aan dingen die vaak of desnoods af en toe tot strijdige eisen leiden, kun je mogelijk een zekere controle over het leven behouden (ib., p. 109). Nussbaum geeft aan dat de Antigone van Sophocles ons de mogelijkheid geeft een dergelijke keuze voor waardevermindering te onderzoeken. De twee personages in dit stuk proberen ieder op hun eigen manier conflicten te vermijden door middel van een vereenvoudiging van hun waardesysteem. Het stuk geeft ons de mogelijkheid te kijken wat de drijfveer daarachter is, wat een dergelijke handelswijze in een crisissituatie teweeg brengt en of zo'n strategie de moeite waard is om te volgen of niet.

Daarvoor is het volgens Nussbaum nodig om het hele toneelstuk te interpreteren om na te gaan hoe het stuk de volledige levensloop en achtergronden van de waardeoordelen erkent. In het volgende stuk behandel ik haar analyse van de Antigone.

2.2. Antigone

Het verhaal

Na de verbanning van Oidipus uit Thebe sluiten zijn zoons Eteokles en Polynikes een overeenkomst dat zij beurtelings een jaar over de stad zullen regeren. Eteokles wil echter na het eerste jaar van geen wijken weten en er ontstaat onenigheid. Polynikes vlucht naar Argos en valt later Thebe aan. In deze strijd bezwijken beide broers in een tweegevecht onder elkaars wapens. Het lijk van Eteokles, die voor de verdediging van de stad gesneuveld is, wordt gewassen, gezalfd en begraven. Kreon, de broer van hun moeder (en grootmoeder) volgt hen op en verbiedt op straffe van de dood de begrafenis van Polynikes, omdat deze tegen zijn stad ten strijde was getrokken. Hier begint het Antigone-drama:

Antigone stoort zich niet aan dit verbod; zij ziet het als haar plicht het lijk van haar broer op rituele wijze te begraven; de eeuwige ongeschreven godenwetten, die hoger staan dan alle menselijke voorschriften, hebben haar gedreven tot deze daad van broederliefde en dodencultus. Zij wordt betrap en in een onderaards dodenverblijf opgesloten waar zij zal verhongeren. Haemon, Kreons enige zoon en de geliefde van Antigone, probeert vergeefs zijn vader op andere gedachten te brengen. Dat laatste lukt de blinde ziener Teiresias wel, maar pas na kwade voorspellingen. Het is dan echter al te laat. Haemon probeert Antigone te bevrijden, maar als hij in het onderaards dodenverblijf komt, ziet hij dat Antigone zich heeft opgehangen. Daarop pleegt ook Haemon zelfmoord. Kreons vrouw, Eurydice, kan de dood van haar zoon niet verdragen en slaat ook de hand aan zichzelf. Kreon is zich na dit alles bewust van zijn schuld en van de doelloosheid van zijn verdere leven. Als een gebroken man blijft hij eenzaam achter.

Bespreking door Nussbaum

Inleiding

Dramaturg Verhagen⁴ definieert de kern van de dramatische werkzaamheid als het scheppen van een crisis, een bijzondere levensomstandigheid, welke de innerlijke krachten en machten van de mens oproept, tot handhaving van zijn persoonlijkheid. Het gehele tragische toneel van de Grieken, betoogt hij verder, heeft als aard van de crisis een botsing met hogere machten, te weten het Noodlot (1963, p.16). Het noodlot stelt de mens voor pijnlijke situaties en voor pijnlijke beslissingen. Het roept de vraag op hoe je ermee te verhouden en tevens of het mogelijk is om je voor rampspoed in het leven te beschermen. Dat is de vraag die Nussbaum onderzoekt in haar analyse van de Antigone; hoe verhouden de belangrijkste figuren in deze tragedie zich met de rampspoed die hen overkomt; welke keuzes hebben zij gemaakt om zich te beschermen tegen conflicten en spanningen; wat komt daarvan terecht in een tragische crisis?

Nussbaum geeft in een van haar noten in *De breekbaarheid van het goede* aan dat de literatuur over Antigone zeer talrijk is en dat zij geen enkele poging heeft gedaan tot volledigheid. Zij noemt als belangrijkste werken die zij voor haar beschouwing geraadpleegd heeft een twintigtal werken op (2006, n. p.594). Haar analyse is gedetailleerd en diepgravend. In het kader van mijn onderzoek streef ik op mijn beurt niet naar volledigheid wat de weergave van Nussbaums analyse betreft. Ik beperk mij in mijn bespreking tot de belangrijkste waardeconflicten waarmee de twee hoofdfiguren uit het stuk, Kreon en Antigone, te maken krijgen en hun beider omgang daarmee. Hiermee hoop ik een soort sjabloon te krijgen, dat kan dienen om modern toneelwerk te analyseren op levensvragen. Als dit mogelijk is, wil ik vervolgens onderzoeken of zich hiermee mogelijkheden voordoen om toneelwerken in te zetten als bron voor humanistische bezinningsbijeekkomsten.

Nussbaums analyse

Kreon is, na de dood van de beide zoons van zijn zuster, koning geworden van Thebe. Hij geeft als een van zijn eerste regeringsdaden een edict uit waarin staat, dat degene die een poging waagt het lijk van Polynikes te begraven de doodstraf zal krijgen. Dit, omdat Polynikes de stad heeft aangevallen en daardoor gezien wordt als verrader van de stad. Een verrader verdient geen begrafenis. Polynikes is echter ook familie van Kreon, maar dit speelt

⁴ Verhagen, B. (1963). *Dramaturgie*. Balthazar Verhagen was van 1915 tot 1939 directeur van de Toneelschool in Amsterdam en van 1924 tot 1929 privaat-docent in de dramaturgie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn werk *dramaturgie* behandelt de Aristotelische dramaturgie ó waarin sprake is van eenheid van tijd, plaats en handeling.

voor Kreon in deze geen rol. Voor hem telt alleen het belang van de stad. Kreon reduceert op zo'n manier zijn waardestelsel tot een enkelvoudige. Alles staat in het teken van het stadsbelang, al het andere is daaraan ondergeschikt. Tegenover hem staat Antigone, die op haar beurt ook de werkelijkheid reduceert tot een enkele waarde. Door dit te doen proberen beiden het vooruitzicht van conflicten en spanningen af te wenden aldus Nussbaum. Zij doelt hierbij op interne conflicten en spanningen. Door vereenvoudiging van je waardesysteem wordt jouw wereld overzichtelijk en eenvoudig en heb je altijd houvast aan je eigen gelijk.

Kernthema van dit stuk is dan ook de rol van waarden in ons leven. Wat te doen bij de aantasting van een voor ons belangrijke waarde? Is het mogelijk het leven zo in te richten dat we onszelf kunnen vrijwaren van aantasting? Waar liggen onze grenzen? Wat is de prijs die betaald moet worden ó zowel voor die zo mogelijke 'vrijwaring' van aantasting, als voor het hooghouden van onze waarden. Wat te doen als belangrijke waarden in conflict komen met elkaar? Ofwel de vraag: Hoe te leven? De Antigone laat zien wat er kan gebeuren als mensen de werkelijkheid reduceren tot een enkele waarde en daarin blijven volharden.

-De *Antigone* is een toneelstuk over morele rationaliteit en over de manier waarop deze de wereld ordent of bekijkt [1]. Beide hoofdpersonen hebben een opvatting over keuzevrijheid die ernstige morele conflicten moet verhinderen; beiden hanteren bij hun afwegingen een eenvoudige maatstaf en hebben hun plichten keurig op grond daarvan geordend. Beiden benaderen keuzeproblemen dan ook met een ongebruikelijke zelfverzekerdheid en vastheid; beiden lijken ongewoon veilig voor mogelijke schade door toevallige omstandigheden. En toch, zo laat het stuk ons zien, schieten ze allebei ook op de een of andere manier tekort in visie. Allebei hebben ze dingen over het hoofd gezien, aanspraken ontkend, situaties van een verkeerd etiket voorzien dat niet de meeste relevante of waarheidsgetrouwe kenmerken weergeeft. De ene hoofdpersoon is veel correcter in de feitelijke inhoud van haar beslissing, maar beiden hebben hun blik vernauwd (ib., p.110).

Waar het Nussbaum vervolgens om gaat is, om vragen te stellen bij deze vereenvoudiging en vernauwing en te kijken welk commentaar daarop wordt geleverd in het stuk door het koor.

Kreon beweert, evenals het koor dat doet en de ziener Tiresias, dat praktisch inzicht of bezonnenheid het grootste goed is en onverstand het schadelijkst. Voor hem is een gezonde geest een geest die volledig is toegewijd aan het welzijn van de stad. Hij gebruikt voor het publiek bekende begrippen zoals 'goed' en 'slecht', 'eerbaar' en 'schandelijk', 'vriend' en

≠vijandø maar hij plaatst ze uitsluitend in zijn eigen waardekader: het welzijn van de stad. Daarmee heeft hij geen enkel oog voor het mogelijke andere domein waar deze begrippen betrekking op hebben, namelijk op de eigen familie. Als naaste familielid van Polynikes had Kreon ook de religieuze plicht om zijn lijk te begraven. Hier gaat Kreon geheel aan voorbij. Een ander punt is dat hij voorbij gaat aan het gangbare recht wanneer hij àlle pogingen tot een begrafenis verhindert. Het recht van de stad bindt hem aan het verbieden van eerbetoon en begrafenis in of in de buurt van de stad. Het blijft hier voor Nussbaum enigszins vaag in hoeverre Kreon dit zou kunnen oprekken ó de begrafenis die hij verbiedt, geschiedt immers in de buurt van de stad (ib., n. p.596). Het is in ieder geval zo dat Kreon ruimte had om andere beslissingen te nemen dan hij heeft gedaan.

Kreon herziet eenvoudig de invulling van de bestaande begrippen. Door deze versimpeling ontbreekt het hem aan enige spanning. Nussbaum toont dat op verschillende manieren aan.

≠Kreon heeft voor zichzelf dus een wereld gemaakt waarin bij afwegingen geen plaats is voor tragische situaties. Er kan nooit een onoplosbaar conflict ontstaan, want er is maar één enkel hoogste goed en alle andere waarden zijn daarvan afgeleidø (ib. p. 118).

Kreon draagt in zijn argumentatie de beeldspraak van de stad als een schip aan. Het schip moet recht door zee gaan en in goede conditie zijn; de stad is als een schip, zonder haar zouden burgers niets kunnen doen. De stad moet, evenals een schip, in goede conditie zijn ó uitzonderingen kunnen niet worden geduld. Nussbaum vindt dit echter nog geen rechtvaardiging van zijn ethische vernieuwingen (d.i. zijn reduceren van waarden tot één enkelvoudige). Een schip is immers een hulpmiddel, oppert ze. Een hulpmiddel kan geen doel op zich vormen en de meeste burgers van Thebe zijn van mening, zo hebben we gehoord van Haemon, de zoon van Kreon, dat ook eerbied verschuldigd is aan mensen die de stad oneer aandoen als dat gebeurt bij het nastreven van een ander eervol doel (730-733) (ib., p. 115). Het besturen van een stad vereist natuurlijk haar rechtsregels, maar het gaat uiteindelijk om het leven zelf, niet om de rechtsregels. Dit hiaat in de redenering van Kreon is voor Nussbaum aanleiding om deze beeldspraak verder te onderzoeken. ≠De beeldspraakø zo schrijft ze, ≠houdt in dat een stad net als een schip een hulpmiddel is dat mensen hebben gemaakt om het toeval en de natuur aan zich te onderwerpenø (ib. p.120). De taak van de stad zou hiermee inhouden het toeval te verwijderen uit het leven van mensen. Schepen en steden zijn door

mensen ontworpen; hun technisch vernuft kan elk toeval overwinnen. Kreon is ervan overtuigd dat de mensen niet lang pijn kunnen verdragen dat door toeval veroorzaakt wordt. Zijn keuze voor deze beeldspraak geeft Nussbaum reden aan te nemen dat hij het uitschakelen van het toeval een urgent probleem vindt. Door vereenvoudiging van het goede (de stad als hoogste goed) en het doel als gemeenschappelijk doel (bescherming van alle burgers) te bestempelen, probeert Kreon zich te vrijwaren van alle conflicten. Dit lukt hem echter niet. De wereld van afwegingen is complexer en aan het eind van het stuk laat hij zijn strategie los en erkent deze complexiteit. Met name het verlies van zijn geliefde zoon laat hem beseffen dat het opzichschuiven van waarden problemen niet oplost of kan voorkomen. Intrinsieke waarden houden hun geldigheid door vereenvoudiging heen. Door die te verloochenen wordt veel leed toegebracht aan beide zijden. Pas als hij zijn dode zoon in zijn armen heeft, beseft Kreon waartoe zijn halsstarrige eenzijdigheid heeft geleid.

–Aai mij

Om al wat ontzinde zinnen eigenwijs
en moordend heeft gefaald!

Aanschouwt: hier zijn uit σ zelfde bloed
de moordenaars naast de vermoorden.

Wee! Mijn ramspoedige besluiten.

Helaas, mijn kind, zo jong zijt gij

- Wee mij, wee mij! -

Gestorven, heengegaan

door wanberadenheid van mij, en niet van u (1261-1269) (ib. p. 123)

–Helaas, dat gij nu pas inziet wat recht is! σ (1270) oordeelt het koor. Maar nog meer leed staat hem te wachten. Ook zijn vrouw verliest hij. Zij kon dit leed niet dragen. Kreon is al zijn zekerheid kwijt. –Alles ontglipt me σ (1344), hem, de stuurman die eens (in eigen ogen althans) het schip van de stad een –rechte koers σ liet varen σ (ib. p. 124).

Dat Kreon tekortschiet in zijn vereenvoudiging van ethische waarden is bij vrijwel alle interpretaties te vinden aldus Nussbaum. De situatie van Antigone heeft meer discussie opgeworpen. Zij noemt daarbij de interpretatie van Hegel, die vond dat Antigone net zo erg tekortschoot als Kreon. Tegenwoordig wordt Antigone meer gezien als heldin die geen blaam treft. Nussbaum onderschrijft Hegels interpretatie voor een groot deel, al zet zij er een aantal kritische punten bij. –Hegel wijt σ zo zegt zij, –het tekortschieten van de protagonisten echter

alleen maar aan die beperktheid of eenzijdigheid, niet aan hun doel om zo conflicten te vermijden (ib., p.129). Het gaat er bij Hegel juist om conflicten uit te sluiten en strijdigheden op te heffen, terwijl Nussbaum van mening is dat we daarmee een rijkdom aan waarden zouden kunnen verliezen. In haar voorwoord bij de herziene uitgave in 2001, geeft ze aan op dat moment dichter bij Hegel te staan dan in de tijd dat ze *De breekbaarheid van het goede* schreef. Ze schrijft dat ze nu meer zou benadrukken wat er wél klopt in het standpunt van Hegel dan de verschilpunten te tonen. Toen ging het haar vooral om de verschillen en een mogelijke botsing daartussen te laten zien. Het willen uitsluiten van conflicten kan betekenen dat we een rijkdom aan waarden verliezen.

[1] dat we, om recht te doen aan de aard of identiteit van twee verschillende waarden, ook recht moeten doen aan hun verschil en dat we om recht te doen aan hun verschil ó zowel hun kwalitatieve onderscheid als hun afzonderlijke bestaan ó moeten inzien dat er in ieder geval in potentie omstandigheden zijn waarin die waarden zullen botsen (ib. p. 130).

Nussbaum benadrukte toen dat het besef van de pluriformiteit van authentiek goede dingen altijd tevens de mogelijkheid van conflicten inhoudt. Haar ontwikkeling richting politieke geëngageerdheid heeft haar laten zien dat *met een doordachte politieke aanpak ook allerlei andere conflicten die aanvankelijk onoplosbaar lijken, worden overwonnen* (ib., p. 36).

Ondanks de vereenvoudiging van waarden, zoals ook Antigone die toepast, staat zij moreel hoger dan Kreon, zegt Nussbaum (ib.,p.124). Ondanks dat bij beiden een sterke vereenvoudiging plaatsvindt, zijn er tussen de strategie van Antigone en die van Kreon wel grote verschillen die maken, dat Antigone moreel hoger staat dan Kreon. In de gecompliceerde situatie, waarin de aanvaller tevens familielid is, trekken beiden een lijn ter ontkenning van deze gecompliceerdheid. Voor Kreon telt alleen vriend of vijand van de stad; Antigone trekt de lijn rond haar familie ó alles wat daarbuiten valt wordt, als er een conflict optreedt, vijand. Hierin vertoont zij eenzelfde starheid als Kreon: *Haar monomane identificatie met haar plicht jegens de doden (en dan alleen nog van bepaalde doden)* zegt Nussbaum, *leidt tot een vreemde herdefinitie van vroomheid en tevens van eer en recht* (2006, p. 126). Het koor becommentarieert deze houding van Antigone, het geeft aan dat Antigone haar eigen interpretatie geeft en daarin verder gaat dan nodig is ten aanzien van haar toewijding aan de goden en de plichten die zij opleggen. Het koor zegt daarmee dat Antigone een verkeerd beeld van vroomheid heeft. Een verschil met de vereenvoudiging die Kreon

toepast is, dat Antigone's vereenvoudiging van waarden anderen geen kwaad doet; zij berokkent niemand schade met haar vereenvoudiging, dat geeft haar moreel een hoger aanzien dan Kreon. En verder - en dat is voor Nussbaum het belangrijkste verschil - wordt Antigone door het conflict verscheurd. Ze herroept niets, maar wordt wel verscheurd; zij betreurt de beperkingen die haar deugd haar oplegt en dit maakt haar menselijker. Dit en het feit dat zij een moreel hoogstaande plicht verdedigt ó al doet zij dat op monomane wijze - maar met deze doorgeslagen deugd anderen geen schade berokkent, maakt dat zij moreel hoger staat dan Kreon. Voor genuanceerde standpunten verwijst Nussbaum naar de teksten van het koor, van Tiberias en van Haemon. Met name in het koor ziet zij de ideeën van Sophocles verbeeld, waarbij de concreetheid van de situatie en de complexiteit ervan centraal staat. Zij vergelijkt de ziel van Sophocles met die van een spin die midden in zijn web zit waar hij elke beweging in elke gedeelte van de complexe structuur kan voelen en daarop kan reageren (2006, p. 132). Voor Nussbaum is de stijl van groot belang; uit de formuleringen die het koor gebruikt ontleent zij een vorm van leren en van lezen waarbij aandacht en ontvankelijkheid voor complexiteit bepleit wordt en waarin streven naar eenvoud wordt ontmoedigd. Een ander punt waar Nussbaum aandacht voor vraagt is het feit dat het hier om een toneeltekst gaat. Kenmerkend is dus dat het als toneelstuk opgevoerd wordt; de mensen die het toneelstuk zien, vormen op dat moment ter plekke een gemeenschap. Het publiek heeft eenzelfde functie als het koor: het heeft eenzelfde afwachtende houding waarbij het openstaat voor bewondering. Het koor bezingt de verscheidenheid en veelvuldigheid van menselijke waarden. De kritiek die het geeft op zowel Kreon als Antigone is een meer algemene kritiek op het streven conflicten uit te bannen, aldus Nussbaum. Door het bezingen van ook andere lotgevallen van mensen benadrukt het koor dat de rol van toeval groot is; "Als je dat toeval probeert in te tomen, pleeg je heiligschennis en word je zelf beteugeld; als het je erkent, kwijn je weg" is de boodschap van het koor voor Nussbaum (ib., p. 143). We zien hierin het accentverschil met Hegels optimisme, dat zij in "De breekbaarheid van het goede" veel meer benadrukt dan zij later zou doen. Dit verlamme inzicht dat het koor geeft, is echter niet het einde zegt Nussbaum (ib., p. 144). De andere personen in het stuk, de ziener Tiresias en Haemon geven ons een andere weg, die ook Aristoteles voorstaat. Flexibiliteit is van groot belang; het gaat niet om het willen beheersen van alles; het gaat om meegeven. Tegenover activiteit staat geen passiviteit, maar meebuigen. Haemon pleit voor een openstaan voor de eisen en omstandigheden van buitenaf. Ditzelfde ziet Nussbaum bij Aristoteles en bepleit zij met haar boek ook zelf: het gaat om het vermogen afwegingen te maken waarin je trouw bent aan je eigen aard en ontvankelijk voor de buitenwereld.

De tragedie van Antigone laat volgens Nussbaum zien dat harmonie niet in de eenvoud, maar in de spanning tussen afzonderlijke, van elkaar te onderscheiden vormen van schoonheid ligt. Hoe meer we openstaan voor waarden, hoe meer we met conflicten worden geconfronteerd ó maar ook hoe meer we recht doen aan de complexiteit van het menselijke bestaan.

Nussbaum ontleedt de tragedie zeer nauwgezet en als geheel. Zij beschouwt alle facetten nauwkeurig; inhoud, stijl en compositie, de context van de tijd waarin het stuk geschreven is, het filosofische debat van de tijd en de latere interpretaties van het stuk. In de Griekse tragedies staat steeds de vraag centraal: 'Hoe te leven?' Het laat de mens zien waar deze getroffen wordt in zijn leven door een rampzalig iets en welke worsteling dit met zich mee brengt. Dit is nog steeds de kern van alle tragedies. Verhagen omschrijft dramatische kunst als de kunst van uitbeelding van de menselijke geaardheid, door middel van een handeling. De mens staat steeds centraal. De kunstenaar verbeeldt mensen zoals zij hun innerlijk laten zien in talloze omstandigheden, in een eindeloze reeks van mogelijkheden van verhoudingen tot hun medemensen (1963, p. 12,13).

Zoals in de inleiding is aangegeven, pleit Nussbaum voor aandachtige 'liefhebbende' conversatie tussen filosofie en literatuur. Literatuur geeft ons de concrete situaties, de emoties, de onderlinge verhoudingen. Voor onze argumentatie over elementen die wij daarbij waardevol achten hebben wij, zegt Nussbaum, de filosofie nodig om een beroep te kunnen doen op de algemene geldigheid van die bepaalde waarden. Abstracte morele reflectie blijft volgens haar altijd nodig. Over de keuze van de literatuur zegt zij dat dat per werk moet worden bekeken; ieder werk moet op zijn eigen morele merites worden beoordeeld.

Nussbaums analyses zijn zeer uitgebreid en veelomvattend. Zij wil met haar analyses van de Griekse tragedies een bijdrage leveren aan de ethische filosofie. Mijn doel is een ander. Ik wil onderzoeken welke mogelijkheden toneelliteratuur ons geeft om als bron van zingeving te dienen bij humanistische bezinningsbijeenkomsten. De punten die ik uit Nussbaums analyse als kernpunten overneem zijn haar vragen naar de reactie van de hoofdpersonages in crisissituaties; hoe zoekt iemand houvast, welke waarden zijn leidend voor iemand, welke waarden worden genegeerd? Wat is de prijs voor deze levenswijze, wat zijn de consequenties en welke andere mogelijkheden worden in het stuk geboden, of welk commentaar wordt er geleverd op de keuzes die gemaakt worden in het stuk?

Samenvattend kom ik tot drie kernpunten die ik meeneem voor mijn latere analyse van een modern toneelstuk. Ten eerste de vraag wat te doen bij een aantasting van een voor ons

belangrijke waarde, of in de situatie waar belangrijke waarden met elkaar in conflict komen? Vervolgens de vraag wat de prijs is die betaald moet worden voor onze poging onszelf te vrijwaren van aantasting van onze waarden. Tenslotte, als derde vraag, de vraag naar de consequenties van de keuzes die worden gemaakt; consequenties voor de betreffende personen en een mogelijke commentaar hierop door anderen.

III ANALYSE NAAR NUSSBAUM TOEGEPAST OP MODERN TONEELWERK

Ik beken mijn eigen zonden,
ik kan niet over een ander oordelen.
Daar heb ik geen tong voor.
John Proctor⁵

Inleiding

In dit hoofdstuk bespreek ik een modern toneelstuk, te weten *De Vuurproef* van Arthur Miller. Ik neem hierbij bovengenoemde punten uit Nussbaums analyse als leidraad. Ik geef eerst een korte schets van het ontstaan en de inhoud van het stuk. Daarna belicht ik twee personages, te weten Dominee Parris en John Proctor. Ik kijk eerst naar hun situatie en intenties en naar de waarden die voor hen gelden en in het geding zijn. Vervolgens kijk ik naar hun handelen. Welke overwegingen zie ik daarbij, welke waarden komen in conflict met elkaar en welke waarden zijn voor hen het belangrijkste om te behouden.

Zoals Nussbaum aangeeft, is het van belang om de specifieke situatie, zoals in een stuk of roman verbeeld, tegen een breder en abstracter licht te houden om een beroep te kunnen doen op de algemene geldigheid van de waarden in filosofische zin. Nussbaums centrale vraag is steeds *‘Hoe te leven?’* Haar filosofie zou ik daarmee willen kenmerken als existentiële filosofie. Van hieruit wil ik de stap maken naar het zingevingaspect ó wat betekent de keuze die personages maken in het licht van zinbeleving?

3.1 De Vuurproef

Inleiding

De Amerikaanse schrijver Arthur Miller schreef *The Crucible* in 1952. In het Nederlands is het stuk vertaald onder titel *De heksen van Salem* en onder de titel *De Vuurproef*. Het toneelstuk handelt over de heksenprocessen van Salem. Daar was in 1692 in een grote heksenjacht gaande, waarbij uiteindelijk negentien mensen zijn opgehangen wegens hun vermeende verbond met helse machten. Een jaar lang was Salem en haar directe omgeving in de greep van de heksenprocessen; tientallen mensen waren beschuldigd en in gevangenschappen gezet (Baschwitz, 1981). Miller schreef het stuk ten tijde van de communistenjacht onder leiding van de Amerikaanse senator Joseph McCarthy. Miller heeft verklaard dat het plan om de heksenprocessen van Salem te dramatiseren al uit zijn

⁵ Miller, A. (1952). *De Vuurproef*. Bussum: De Toneelcentrale.

studententijd in de dertiger jaren stamde; de tijd van de communistenjacht zag hij als bij uitstek geschikt om dit stuk daadwerkelijke te schrijven. Hij wilde hiermee het denken in zwart-wit-tegenstellingen laten zien met zijn massale en besmettelijke hysterische verschijnselen (Gomperts, 1970, p.191, 192). Onder andere naar aanleiding van dit stuk moest Miller zelf voor het comité ter bestrijding van het communisme onder leiding van McCarthy verschijnen. Hij werd veroordeeld tot een gevangenisstraf, maar dit werd later teruggedraaid.

Het stuk is in veel landen gespeeld, vanaf het moment dat het geschreven is tot nu. De eerste voorstelling in Nederland werd verzorgd door het Nationale Toneel in 1953. In 1956 is het verhaal verfilmd onder de titel *Les sorcières de Salem* met Simone Signoret en Yves Montand in de hoofdrollen. Het filmscenario was van Jean-Paul Sartre. De laatste jaren bestaat er, gezien het aantal recente opvoeringen door zowel amateurs als professionals, hernieuwde belangstelling voor het stuk. Dit laat zien dat dit stuk herkenning krijgt op verschillende momenten in de geschiedenis. Massahysterie, willekeur van het recht, moed versus groepsdruk ó thema's die in de Vuurproef worden belicht, zijn klassieke thema's. Voor de hier onderstaande bespreking gebruik ik de vertaling van Alfred Pleiter in de uitgave van de toneelcentrale, Bussum (jaartal onbekend).

Het verhaal

Het verhaal speelt zich af in het eenvoudige, puriteinse dorpje Salem in Massachusetts in 1692. Op het moment dat het stuk begint, ligt Betty, het dochtertje van de plaatselijke dominee, dominee Parris, in bed en lijkt bewusteloos. Zij is, samen met andere meisjes, betrapt op dansen in het bos. Onder leiding van Tituba, de slavin die Parris meegenomen heeft uit Barbados, hebben de meisjes gedanst, gezongen en doden opgeroepen. Al snel doet het verhaal de ronde dat de meisjes behekst zijn. Dominee Parris is doodsbang voor zijn reputatie, hij is niet erg geliefd in het dorp en vreest dat zijn vijanden hem hiermee te gronde zullen richten. Verhalen over hekserij vormden een serieuze dreiging; niet lang geleden was in Boston een vrouw opgehangen op beschuldiging van tovenarij. Het verhaal van hekserij wordt tevens opgepakt door sommige bewoners om recente gebeurtenissen te verklaren; onderlinge wrijvingen tussen burgers komen plotseling in een ander daglicht te staan. Dominee Parris roept de hulp in van dominee Hale uit Beverley, een deskundige op het gebied van duiveluitdrijving, en al snel wordt een Hof gevormd door vier rechters uit Boston. Abigail, het nichtje van dominee Parris speelt een sleutelrol bij de beschuldigingen van burgers. Onder haar leiding krijgen de meisjes hysterische aanvallen waarin ze zien wie met de duivel is. Wie schuldig wordt bevonden kan, door te bekennen contact te hebben gehad met de duivel,

vrijgepleit worden van de strop. Zij die ontkennen, worden opgehangen. Abigail beschuldigt ook Elisabeth Proctor, de vrouw van John Proctor. Zij probeert wellicht hiermee John, die overspel met haar heeft gespeeld, voor zich te winnen en Elisabeths plaats in te nemen. Maar hoewel ze de aanstichtster is, is zijn niet de hoofdfiguur in het stuk. Dat is John Proctor; ook hij wordt beschuldigd een verbond te hebben gesloten met de duivel. In eerste instantie, na een lange worsteling met zichzelf - 'ik wil leven' bekennt hij. Maar na verdere innerlijke strijd komt hij uiteindelijk tot de slotsom dat zo'n grote leugen een te hoge prijs is, ook voor hem. Hij zou de anderen, die de moed hebben gehad hun rug recht te houden, en zichzelf daarmee verraden. Hij noemt zijn bekentenis een leugen en tekent daarmee zijn doodvonnis.

Analyse

Net als bij de Griekse tragedies worden de personen uit deze tragedie geconfronteerd met rampspoed in hun leven. Parris wordt geconfronteerd met het feit dat zijn dochter niet bij bewustzijn is nadat zij samen met andere meisjes en Tituba in het bos gedanst en gezongen heeft. In die tijd en plaats zijn dat heidense handelingen die in verband gebracht kunnen worden met de duivel. Dat juist zijn dochter getroffen is, maakt hem verdacht banden te hebben met de duivel, wat de dood met zich mee kan brengen. Parris lijkt voornamelijk te denken aan het redden van zijn eigen huid. Al vóór deze gebeurtenis voelde hij dat een aantal mensen in het dorp hem liever zag gaan dan komen; hij voelt vijandschap. 'Í] want mijn vijanden zullen het zonder twijfel te weten komen en mij er mee te gronde richten.' (De Vuurproef, p.6). En even later: 'Í] mijn vijanden zullen er wel voor zorgen í begrijp je dat ik heel veel vijanden heb?' (ib. p.7). Hij zet zijn nichtje onder druk om hem te vertellen wat er gebeurd is: 'Í] Zeg me nu de waarheid Abigail. En ik bid je, wees je wel bewust van het gewicht, dat de waarheid heeft, want mijn predikambt staat op het spel. Mijn predikambt en misschien het leven van jouw nicht. [í]' (ib., p.7). Hij probeert zo lang mogelijk te vermijden dat er over hekserij gesproken zal worden en dit doet hij openlijk; tegen een goed gesitueerde landeigenaar die minachting voelt voor hem zegt hij:

'Thomas, Thomas, ik bid u, praat niet overhaast over hekserij. Ik weet dat gij, gij het allerminst van allen, Thomas ó ooit zou willen dat men mij van zoiets vreselijks zou betichten. Wij mogen hier niet overhaast van hekserij spreken. Als er zulk een verderf hier door mijn huis waart, zal men mij joelend uit Salem verjagen' (ib., p.9).

Parris wordt door angst geregeerd vanaf het begin tot het eind van het stuk. Hij is bang voor zijn eigen veiligheid, voor zijn leven. Dat blijft tot het eind zijn drijfveer, ook als hij de rechter smeekt John Proctor niet op te laten hangen:

—Gisteravond, toen ik de deur open deed om uit huis te gaan, kletterde er een dolkmes op de grond. Gij kunt zulke lieden niet ophangen! Er dreigt gevaar voor mij! Ik durf des avonds niet meer buiten te komen!ø(ib., p. 77,78).

Hij probeert iedereen voor zijn doeleinden te gebruiken, zelfs Elisabeth: —Ga naar hem toe, vrouw Proctor. Nog is het niet te laat. Ga naar hem toe. Proctor, Proctor!ø(ib., p.88).

Parris blijft bang, zijn moeizaam opgebouwde positie voelt hij gaandeweg afbrokkelen en het spel wordt door het Hof uiteindelijk veel hoger gespeeld dan hij zou willen. Hij probeert de uiterste consequentie op het laatst nog te keren, maar slaagt er niet in. Door iedereen gewaardeerde oprechte en goede mensen worden het slachtoffer. Parris krijgt als figuur geen enkele waardering. Al is zijn angst misschien begrijpelijk, zijn weigering enige morele afweging te maken en uitsluitend aan zichzelf te denken, maakt hem verachtelijk. Hij is de belichaming van angst; ook als hij ziet dat zijn handelen desastreuze gevolgen heeft, kiest hij nergens anders voor, dan zijn huid te redden.

Parris maakt in feite geen enkele ethische overweging. Zijn doel in het leven ó het prediktambt - lijkt voor hem te bestaan uit een zeker aanzien, macht en comfort. Twijfel kent hij niet, alleen angst. Het gebeuren rond zijn dochttertje en de andere meisjes brengt zijn positie in gevaar ó hij verliest daarmee de controle over zijn leven. Zijn reactie hierop is een vastgrijpen aan zijn uiterlijke positie, er vindt op geen enkele manier een gevecht in hemzelf plaats. Hij twijfelt niet aan zijn rechten die hij heeft als dominee. We kunnen in zijn gebrek aan twijfel, in zijn gebrek aan innerlijk conflict eenzelfde halsstarrigheid zien als bij Kreon, maar het grote verschil is dat Kreon, ondanks zijn eenzijdigheid, een zeker ideaal ó namelijk een sterke en goedbestuurde stad ó voor ogen had. Parris heeft vooral zijn eigen leven voor ogen en het behoud daarvan.

Voor John Proctor ligt de zaak ingewikkelder. Hij is een nuchtere boer met een zeker aanzien in het dorp. Parris zegt over hem:

—[í] John Proctor is geen Isaac Ward [í]. Bij God, ik wou dat het niet zo was, Excellentie, maar deze lieden hebben nog steeds een grote aanhang in de stad.ø(ib.,

p.77) En later: 'Zijn naam is belangrijk, het dorp zal verstomd staan, dat Proctor heeft bekend.' (ib., p.86).

Het is bekend dat hij niet altijd naar de kerk gaat en dat hij geen vriend is van Parris. Diens schuld en verdoemenis weerhoudt hem er regelmatig van de kerk te bezoeken. Moeilijk is zijn misstap met Abigail. Dat maakt hem kwetsbaar naar Elisabeth, zijn vrouw, naar Abigail en naar de gemeenschap. Maar juist tegenover de rechtschapenheid van Elisabeth, die zij zelf later als ijskoud bestempelt: 'geen echte liefde kon mijn deel worden. Achterdocht kuste jou, als ik je kuste'. Het was een ijskoud huis, dat ik voor je hield (ib., p. 83), is Proctor een man van vlees en bloed met zelfkritiek, innerlijke strijd en twijfel. Als hij geconfronteerd wordt met het verhaal over hekserij is zijn eerste reactie spottend: 'Ik kwam eens kijken, wat voor potje jouw oom nu weer voor ons op het vuur heeft' (ib., p.14). Maar het is ernst; mensen worden beschuldigd van hekserij en worden ter dood veroordeeld als ze ontkennen contact te hebben gehad met de duivel. Een aantal mensen bekent onder deze druk, een aantal ontkent en wordt opgehangen. Het zijn de eervolle mensen, zoals de oude en wijze Rebecca Nurse, die de druk weerstaan ook al kost het hen hun leven. Ook Elisabeth wordt schuldig bevonden. Zij verklaart zonder aarzeling niet te geloven dat er heksen bestaan:

'Ik kan niet geloven, meester Hale, dat de Duivel de ziel van een vrouw kan bezitten, wanneer zij oprecht leeft als ik heb gedaan'. En als gij gelooft, dat ik toch in het geheim met Satan in verbond kan staan, dan moet ik u zeggen, heer, dat ik dat niet geloven kan. Als gij denkt dat ik er een ben, dan zeg ik U, dat zij niet bestaan (ib., p.41).

De druk op Proctor wordt steeds groter, zijn innerlijke strijd ook. Hij bekent zijn overspel met Abigail voor het Hof en hangt daarmee zijn schande aan de grote klok. Zijn voormalig dienstmeisje Mary Lewis, die de druk van Abigail niet kan weerstaan, beschuldigt Proctor ervan haar gedwongen te hebben haar naam in het boek van de duivel te tekenen. Proctor roept hierop iedereen in een soort waantoestand ('lucht waanzinning' staat in de regieaanwijzing) tot de orde:

'Vuur! Er brandt een vuur! Ik hoor de laars van Lucifer! Ik zie zijn vuile tronie! En het is mijn gezicht en het jouwe, Damforth. Want zij die er voor terugdeinzen de mensheid van haar domheid te verlossen ó zoals ik gehuiverd heb ó en zoals gij hier

nu er voor huivert, terwijl gij allen diep in uw zwarte zielen weet, dat dit bedrog is ó God verdoemt ons soort bovenal ó en wij zullen branden. Wij zullen allen samen branden (ib., p. 72).

Hij wordt gevangen gezet in een kerker en gefolterd, maar blijft ontkennen. De dag dat het doodsvonnissen voltrokken zal worden, wordt hij bij zijn vrouw gelaten. Zij is in verwachting en mag nog zes maanden blijven leven, tot het kind geboren is. Proctor laat zijn twijfel zien:

-Ik heb er over nagedacht om te bekennen, Elisabeth. Wat vind je als ik hen die gaf? [í] Ik kan dat schavot niet als een heilige bestijgen. Dat is bedrog. Zo iemand ben ik niet [í] ik ben geen goed mens. Ik bederf niet wat niet al lang rot was, door hun deze leugen te geven (ib., p. 82).

Hij vraagt haar begrip en haar toestemming:

-Ik wou graag dat jij er iets van eerlijkheid in zag. Laat hen die nimmer hebben gelogen nu sterven om hun zielen te bewaren. Voor mij is dat komedie, een ijdelheid, die God niet om de tuin zal leiden, noch mijn kinderen buiten schot zal houden. Wat vind je? (ib., p. 83).

Elisabeth wil geen oordeel over hem uitspreken, zij beziet haar eigen onvolkomenheden en laat hem zijn eigen overweging maken:

-Doe wat je wilt. Maar laat niemand over jou rechten. Er is hier op aarde geen hoger dan Proctor zelve! Vergeef me, John ó ik wist niet dat er zoveel goedheid in de wereld was (ib., p. 83).

Waarop Proctor zegt: -Ik wil leven [í] -Ik wil leven (ib., p. 83,84). Er is een enorme tweestrijd in hem gaande. Dit is voor hem eerlijk, zo is het voor hem. Hij wil leven, hij is geen heilige: -Het is slecht í goed, dan is het slecht, en ik doe het (ib., p. 84). Als hij hierop gevraagd wordt te verklaren dat hij ook anderen heeft gezien met de duivel, is hij in staat zijn morele grens te trekken. Hij wil zichzelf -verraden in ruil voor zijn leven, maar anderen niet. -Ik beken mijn eigen zonden, ik kan niet over een ander oordelen. Daar heb ik geen tong voor! (ib., p. 86). Hiermee tekent hij zijn doodsvonnissen, maar tegelijkertijd krijgt hij zijn

eigenwaarde terug. Zijn twijfel heeft plaatsgemaakt voor zekerheid, hij heeft zijn morele grens gezien; weet dat hij die heeft. Daardoor kan hij weer in zichzelf en in zijn eigen goedheid geloven, al is die beperkter dan bij anderen; hij heeft zijn eigenwaarde terug.

–Ik kan het! En daar hebt ge uw eerste wonder ó dat ik het kan. Gij hebt uw toverij nu volbracht, want nu geloof ik in een inslag van goedheid in John Proctor! Niet genoeg om er een vaandel van te maken, maar toch blank genoeg om het te beschermen, tegen zulke honden [í]ø(ib., p. 88).

John Proctor wordt, evenals dominee Parris, geconfronteerd met ramspoed in zijn leven. Maar anders dan Parris komt hij op het punt dat hij zijn eigen waarden scherp onderzoekt. Door hierbij tot de grens te gaan en op die grens te stuiten, weet hij waar die grens ligt. Hij is op dat moment in staat zijn keuze te maken en wint daarmee zijn zelfrespect terug. Parris komt zo ver niet, hij komt tot geen enkele ethische afweging; zijn angst houdt hem gevangen in het alleen oog hebben voor zelfbehoud. Als Parris zich bedreigd voelt door de situatie ó zijn dochter wordt om onverklaarbare reden niet wakker en er gaan geruchten over hekserij ó schakelt hij, uit voorzorg, onmiddellijk een deskundige in om hem bij te staan. Hij kiest op die manier direct voor indekking. Proctor wacht zo lang mogelijk met het ondernemen van stappen. Hij vertrouwt op de overwinning van het verstand. Hij acht het in feite niet mogelijk dat deze waanzin geloofd zal worden. Proctor probeert door ontkenning de ramspoed buiten de deur te houden. Als dat niet meer kan en de situatie hem dwingt tot zelfonderzoek, gaat hij zijn innerlijk gevecht tussen overlevingsdrang en moreel besef aan.

3.2 Nussbaums analyse naast De Vuurproef

Hieronder leg ik de twee protagonisten⁶ uit het stuk De Vuurproef, Parris en Proctor naast de kernvragen zoals ik die uit het werk van Nussbaum heb gehaald. Deze kernvragen waren:

- Wat te doen bij een aantasting van een voor ons belangrijke waarde, of bij de situatie waar belangrijke waarden met elkaar in conflict komen?

⁶ Verhagen (1963, p. 40) omschrijft protagonist als de bedreigde in het drama. De antagonist kan als de bedreiger worden aangeduid. Hoewel Parris in zekere zin de bedreiger en dus de antagonist van Proctor is, kan hij ook gezien worden als protagonist. Ook hij wordt bedreigd door de vreemde gebeurtenissen in het dorp, die geduid worden als hekserij. Nussbaum noemt zowel Kreon als Antigone protagonisten (2006, p.130).

- Wat is de prijs die betaald moet worden voor onze poging onszelf te vrijwaren van aantasting van onze waarden?
- Wat zijn de consequenties van de keuzes die worden gemaakt; consequenties voor de betreffende persoon en een mogelijke commentaar hierop door anderen.

Als eerste kijk ik naar de figuur van Parris. Om de eerste vraag te kunnen beantwoorden is het van belang te weten of er, en zo ja, welke belangrijke waarde voor hem in het geding is. De bedreiging die hem geldt is dat hij uit zijn ambt gezet kan worden als zijn huis een bron van hekserij blijkt te zijn. Hij heeft vijanden in het dorp en die kunnen de situatie misbruiken om hem te verdrijven. Parris neemt niet zozeer een standpunt in naar aanleiding van het fenomeen hekserij; hij bekommert zich uitsluitend over de consequenties ervan voor hemzelf. Zoals ik ook hierboven heb geschreven, is er bij hem geen sprake van morele afweging. Waar bij Kreon sprake was van een vereenvoudiging van morele waarden, was er tevens sprake van een dergelijke morele waarde. Bij Parris lijkt dat te ontbreken. De waarde die hij verdedigt is het behouden van het prediktambt, waar dat staat voor aanzien, macht en comfort. Hij heeft steeds gedacht dat het correct uitvoeren van dit ambt hem zou vrijwaren voor verdere gevaren in het leven. Als het leven hem niet brengt wat hij ervan verwacht had ó hij krijgt niet het respect en het loon waar hij recht op meent te hebben - reageert hij met boosheid. Hij is boos op de mensen die hem niet serieus nemen en hij reageert daarop met onverzettelikhed; hij laat steeds meer zijn autoriteit gelden. Hem is, als Gods afgezant, gehoorzaamheid verschuldigd. Als hij merkt dat de werkelijkheid anders is, wordt hij bang. Hij gaat verantwoordelijkheid uit de weg en roept hulp in. Hiermee bewerkstelligt hij dat hijzelf buiten schot blijft. Het verloop is echter anders dan hij zich had voorgesteld. De zaak wordt uitvergroot en neemt een loop die hij niet meer kan keren; respectabele mensen worden slachtoffer. Ook dit roept echter geen morele vraag bij hem op. Slechts de angst voor zijn eigen leven telt. Hiermee kan de tweede vraag beantwoord worden: dit is de prijs die Parris betaalt ó gevangen blijven in zijn eigen angst. De consequentie van zijn keuzes - mijn laatste vraag - is dat uiteindelijk in -zijnødorp de mensen met karakter, met morele moed, opgehangen worden zonder dat er enige aanwijzingen zijn. Het oordeel hierover zien we in de woorden van dominee Hale, de dominee die is ingeroepen door Parris; de gang van zaken hebben hem van gedachten doen veranderen, hij durft onder ogen te zien dat het Hof zich vergist. -Er kleeft bloed aan mijn handenø zegt hij (ib., p.79), en daarmee ook aan de handen van Parris. Hoe het leven van Parris verder gaat laat het stuk niet zien en er

worden ook geen zinspelingen op gemaakt, maar het best denkbare is dat hij zijn ambt voort zal zetten. Wij, als publiek, zullen hem echter altijd verachtelijk blijven vinden.

Hoe is het voor Proctor? Welke waarden staan bij hem op het spel of conflicteren met elkaar? Proctor wordt neergezet als eenvoudige en hardwerkende boer. Hij heeft een eerlijk karakter, maar heeft ook zijn menselijke zwakheden, wat blijkt uit zijn overspel met zijn dienstmeid Abigail. Zijn spijt hierover en de koelheid van zijn vrouw werken als een zekere verontschuldiging hierover. De figuur van Parris staat hem tegen, waar deze strikte gehoorzaamheid eist en vooral predikt over hel en verdoemenis. Als Proctor hoort over de beschuldigingen van hekserij heeft hij aanvankelijk het idee dat het gezond verstand zal winnen van deze inbeelding. Zijn rechtvaardigheidsgevoel is aangetast, al kan hij in eerste instantie nauwelijks geloven dat het ernst is. Hij blijft houvast zoeken in rechtvaardigheid en redelijkheid. Hij denkt dat gezond verstand en op de achtergrond blijven hem zullen vrijwaren van de rampspoed. Aanvankelijk is hij spottend, in tweede instantie stilzwijgend ó ingegeven door zijn schaamte en zijn besef van zwakte tegenover de beschuldigende partij. Maar uiteindelijk neemt hij een houding van sterk verzet aan tegen de beschuldigingen. Niet alleen tegenover de beschuldigingen tegen hemzelf, maar ook tegenover de beschuldigingen tegen de anderen. Dan nog heeft hij de mogelijkheid zich te vrijwaren van verdergaande rampspoed; hij heeft de mogelijkheid zijn leven te sparen door te bekennen dat hij contact gehad heeft met de duivel. Hij is in hevige morele tweestrijd ó zijn rechtvaardigheidsgevoel opgeven en daarmee zijn leven sparen of rechtvaardigheid hooghouden en betalen met het leven. Evenals bij Antigone zien we bij Proctor een innerlijk gevecht. Zijn gevecht is echter anders van aard. Zijn gevecht is er een om zijn morele positie: de prijs die zijn rechtvaardigheidsgevoel vraagt is hoog, zijn drang te blijven leven sterk. Antigone kent hierin geen twijfel. Haar innerlijk gevecht betreft haar treurnis nooit echtgenoot en moeder te zullen worden, maar in haar beslissing de goddelijke wet te volgen aarzelt ze geen moment; de plicht naar haar familie is haar heilig. De prijs die Proctor moet betalen is die van zijn eigenwaarde en hij besluit die prijs te betalen.

Hij besluit de gevraagde bekentenis en daarmee dus de lafhartige leugen te geven, ook al gunt hij het de tegenpartij niet. Hij ziet zichzelf niet als een heilige ó zijn eerlijkheid was als gebroken ó en hij wil leven. De prijs die hij moet betalen voor het opgeven van zijn rechtvaardigheidsgevoel is zijn zelfbeeld als eerlijk mens. Zijn eerlijkheid betreft alleen nog zijn wil om te leven. Hij is bereid die prijs te betalen. Maar op het moment dat hem gevraagd wordt het lot van anderen te bepalen door hen te verraden, stuit hij op zijn morele grens: die prijs is te hoog. Zijn leugen mag alleen hemzelf betreffen, niet anderen. Als anderen als

heiligen willen sterven zal hij ze dat niet ontnemen; hij is geen verrader ó die prijs is te hoog. Daarmee is hij op zijn morele grens gestuit. Nu rest hem de andere prijs: zijn leven. Hij tekent zijn eigen doodvonnis maar krijgt zijn eigenwaarde terug. We zien hier de consequentie van zijn keuze en daarmee het antwoord op de laatste vraag. Proctor krijgt zijn eigenwaarde terug; zijn vreugde en ontroering hierom laten zien dat dit een moreel hoogwaardige keuze is. In haar commentaar bevestigt Elisabeth, zijn vrouw, de waarde van Proctors keuze. Zij treedt in dit slotakkoord van het stuk, net als het koor in Antigone, op als eindoordeel van wat is gebeurd.

–Nu heeft hij zijn goedheid! God verhoede, dat ik hem die ontnem!ø(ib., p.88).

Deze laatste woorden van dit toneelstuk geven aan dat de prijs die Proctor betaalt hoog is, maar ingegeven door een moreel hoogstaande keus. Anders dan bij Antigone gaat van zijn keuze een moreel gezag uit. Waar Antigone in haar plichtsbesef naar haar overleden broer toe met opgeheven hoofd weigert te gehoorzamen aan Kreons bevel, geeft het koor als commentaar dat zij hiermee te ver is gegaan in haar opvatting van vroomheid. Haar trots is doorgeschoten en daarmee geeft ze haar morele vereenvoudiging en dus beperktheid aan. Elisabeth echter getuigt met haar woorden dat Proctor met zijn keuze een moreel krachtige en hoogstaande daad heeft verricht.

Na deze analyse van dit moderne toneelstuk richt ik mij in het volgende hoofdstuk op humanistische bezinningsbijeenkomsten. In het hoofdstuk daaropvolgend beschrijf ik de mogelijke rol van toneelwerk voor dergelijke bijeenkomsten.

IV BEZINNINGSBIJEENKOMSTEN (BIJ JUSTITIE)

Inleiding

In dit hoofdstuk werp ik een blik op bezinningsbijeenkomsten en in het bijzonder op bezinningsbijeenkomsten bij justitie. Ik schets een beeld van wat tot nu toe is gepubliceerd en van de praktijk op dit moment. Gezien de verschillende meningen en de verschillende accenten die in de loop van de tijd gelegd zijn op het wel of niet houden van bezinningsbijeenkomsten, stel ik mij als eerste de vraag naar het waarom van het houden van dergelijke bijeenkomsten. Om deze vraag te beantwoorden ga ik te rade bij de grondslagen van het humanisme. Na deze beschouwing geef ik aan wat mijn zoektocht naar de inhoudelijke aspecten van humanistische bezinningsbijeenkomsten heeft opgeleverd. Ik ga hierbij op zoek naar een mogelijke verbinding met het zingevingskader van Baumeister. Dit zingevingskader wordt als waardevol beschouwd en gebruikt voor het individuele raadswerk ó interessant leek het mij te onderzoeken of Baumeister ook voor de humanistische bezinningsbijeenkomsten houvast kan bieden.

4.1 Bezinningsbijeenkomsten

In het Humanistisch Archief is (nog) niet veel specifieke informatie beschikbaar over humanistische bezinningsbijeenkomsten. Belangrijkste bron is wellicht de schriftelijke cursus *Geestelijke Verzorging op humanistische grondslag*, onder redactie van Van Praag uit 1953. Daarin wordt aangegeven dat bezinningsbijeenkomsten een belangrijke rol spelen in het humanistisch raadswerk en worden enkele gezichtspunten gegeven ten aanzien van *aankleding, toehoorders en opzet*. De aankleding dient stijlvol, doch eenvoudig te zijn, bloemen zijn gewenst; de omlijsting door muziek of voordracht moet passend zijn voor de gelegenheid; overgangen moeten vloeiend en geruisloos verlopen. Voorts wordt aangegeven dat het uitdrukkelijk *geen* vergaderstijl mag hebben. Wat de toehoorders betreft en met name het zich richten tot de toehoorders worden aandachtspunten als de juiste aanspreekvorm, de juiste toonzetting en richting ó gericht op -geest en hartø ó gegeven. De inhoud van het gesprokene dient zich te richten op dagelijkse moeilijkheden en actuele vragen. Het is niet de bedoeling dat er discussie plaatsvindt (daarvoor zijn de groepsgesprekken bedoeld), maar er moet wel duidelijk contact gelegd worden met de toehoorders. Verder worden aanwijzingen gegeven voor de opzet van de bijeenkomst; het moet niet langer duren dan een uur, er moet sprake zijn van een enkelvoudige hoofdgedachte die op eenvoudige wijze verteld wordt. Het gaat daarbij niet om volledigheid, maar om een duidelijke en juiste formulering. Concrete

voorbeelden, aanschouwelijke vertelling, anekdotische elementen en een pakkend slot worden aanbevolen ter verlevendiging en verheldering.

Of de bezinningsbijeenkomsten goed bezocht werden en welke waarde de bijeenkomsten voor gedetineerden hadden vermelden van Alphen & Kuijman niet. In de functiebeschrijving van 1974 voor de geestelijk raadslieden bij de inrichtingen van Justitie bestond het behartigen van de geestelijke belangen van gedetineerden uit het houden van individuele gesprekken, groepsgesprekken en het houden van periodieke bezinningsbijeenkomsten, alsmede het organiseren van periodieke meerdaagse conferenties met cliënten. Van Alphen & Kuijman geven aan dat voor de groepsgesprekken veel animo was onder de gedetineerden; hoe dat was voor de bezinningsbijeenkomsten staat niet beschreven. In mijn gesprek dat ik met de heer Kuijman gevoerd heb om een beeld te krijgen over de inhoud van de overwegingen bij de bezinningsbijeenkomsten, werd mijn vermoeden bevestigd, dat deze voornamelijk te vinden is in de persoonlijke archieven van de raadslieden zelf. Wel wees hij mij op de wekelijkse radio-uitzendingen van het Humanistisch Verbond van 1946 tot halverwege de jaren zeventig op de zondagmorgen bij de VARA, onder de naam 'Geestelijk leven'. Vanaf oktober 1948 tot eind 1973 verschenen de teksten van de uitzendingen, onder de naam 'Woord van de Week' in druk. De schriftelijke weergaven van deze uitzendingen zijn in te zien in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht op de afdeling 'Bijzondere collecties'. De uitgave van het Humanistisch Archief 'Registers op Het Woord van de Week' (Humanistisch Erfgoed, nr. 2) maakt het mogelijk te zoeken op auteursnaam, trefwoord of onderwerp; dit laatste volgens de zogeheten basisclassificatie. Weliswaar is hier geen sprake van bezinningsbijeenkomsten in de zin van een daadwerkelijke bijeenkomst van mensen, maar een waardevolle bron voor humanistische bezinningsteksten is het wel. In hoofdstuk vijf geef ik in de inleiding van dat hoofdstuk een aantal gedachten en citaten weer, die mijn idee bevestigen, dat toneelliteratuur voor het humanisme een waardevolle bron kan zijn.

4.2 De huidige praktijk van de bezinningsbijeenkomsten bij justitie

Op de nieuwjaarsbijeenkomst in januari 2010 van humanistisch raadslieden bij justitie gaf het hoofd van dienst Hans Scheper het startsignaal voor een hernieuwde invoering van humanistische bezinningsbijeenkomsten. Jarenlang heeft met name binnen het humanistisch raadswerk bij justitie de nadruk gelegen op het individuele gesprek: 'Als humanisten zijn we in de individuele contacten gedoken [í]. Het wordt van oudsher niet echt als humanistisch gezien om dit soort diensten te organiseren [í] aldus voormalig adjunct-hoofd HGV Huizenga (Alphen en Kuijman, 2008). Op het moment van schrijven van deze scriptie ó

februari 2011 ó geeft een kopgroep humanistisch geestelijk verzorgers bij justitie, in de inrichtingen waar zij werken, gemiddeld een keer per maand een bezinningsbijeenkomst en komt deze groep met regelmaat bij elkaar voor scholing en uitwisseling. De ervaringen zijn positief. Het hoofd van dienst Hans Scheper komt binnenkort met een beleidsnota betreffende het houden van humanistische bezinningsbijeenkomsten. In het kader van mijn onderzoek heb ik mij als vrijwillig assistent t.b.v. de bijeenkomsten aangemeld bij de humanistisch raadsman in de Koepel in Haarlem. Hij is lid van genoemde kopgroep en geeft mij de gelegenheid zijn bijeenkomsten bij te wonen en er een bijdrage aan te leveren. Ik wil op deze manier enerzijds de praktijk van het nu ervaren en anderzijds gebruiken om, waar mogelijke, een handelingsexperiment uit te voeren.

4.3 De waarde van bezinningsbijeenkomsten

Humanistisch raadsliden bij justitie waarderen bezinningsbijeenkomsten zeer verschillend. Het rapport 'Eindverslag Bezinningsbijeenkomsten' (2010), laat zien dat de vernieuwde belangstelling binnen justitie mede is ingegeven door de behoefte het humanistisch raadswerk meer zichtbaar te maken. Een aantal respondenten geeft in genoemd eindverslag aan dat zij het belang van bezinningsbijeenkomsten ziet in het samenzijn; in het aan de hand genomen worden (van gedetineerden) om in alle rust bij bepaalde vragen stil te staan; of in het bieden van een rustplek waarin alles wat broeit gekanaliseerd kan worden (Eindverslag, 2010). Mooren geeft in zijn laatst verschenen boek 'De moed om te zien' (2011) aan dat raadswerk voornamelijk gestalte krijgt in de vorm van individuele gesprekken en groepswerk. Hij geeft aan dat daarnaast bezinningsbijeenkomsten van belang zijn. Een verdere explicitering hierover lezen we niet in zijn boek; het boek behandelt casuïstiek en de existentiële communicatie tijdens het individuele raadsgeprek. Van Praag wijdt in zijn boek 'Grondslagen van humanisme' (Van Praag, 1996) een deel van het boek aan zogenaamd 'groepswerk'. Het woord bezinningsbijeenkomst komt niet voor, evenmin als het woord 'gespreksgroep'. Groepswerk wordt als werkvorm niet specifiek ingevuld, Van Praag spreekt over 'het op gang brengen van processen' en geeft aan dat 'bezinning omtrent mens en wereld een steun zal zijn om onvermijdelijke teleurstellingen te doorstaan en creatief werkzaam te blijven' (ib., p 211). Bewuste humanistische vorming kan volgens hem helpen iemand creatief te maken in zijn eigen zingevingsproces en zich niet alleen te richten op directe resultaten. Waar groepswerk in de eerste jaren vooral vormingswerk behelsde, geeft Van Praag aan dat later, hij doelt dan op de jaren zeventig, de nadruk bij groepswerk sterk gericht is op emotionele en relationele processen. Het groepswerk vindt dan voornamelijk plaats in kleine

discussiegroepen. Over bezinningsbijeenkomsten zijn, behalve in de schriftelijke cursus voor humanistisch geestelijk verzorgers uit 1953, geen directe aanwijzingen te vinden in het verdere werk van Van Praag.

Wel geeft hij in zijn boek 'Grondslagen van humanisme' veel verwijzingen naar het gemeenschapsgevoel dat voor mensen onontbeerlijk is; 'menselijk leven betekent leven in gemeenschap' schrijft hij; 'menselijke activiteiten voltrekken zich in de sociale structuur' (ib., p.15). In zijn beschrijving waar humanisme voor staat noemt hij de humanistische moraal, die begint met de erkenning van de onderlinge afhankelijkheid van de mensen en de behoefte aan wederzijdse eerbieding (ib., p.80) en even later: 'humanisme bevestigt de eenheid van de mensen en een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van alle mensen voor alle mensen' (ib., p.81). Een van de postulaten waarin de humanistische geesteshouding tot uitdrukking komt is 'verbondenheid' lezen we bij hem. In de latere uitwerking van dit postulaat noemt hij het verbonden zijn met elkaar, 'de mensen zijn met elkaar mens' een existentieel gegeven. Hij geeft hierbij duidelijk aan dat 'dit uitgangspunt niets te maken heeft met de voorstelling van een idyllisch samenleven van mensen. Van oeroude tijden af hebben ze elkaar belaagd en bestreden' Culturele ontwikkeling kan een wij-gevoel een mate van saamhorigheid geven en een gevoel voor wederzijdse verantwoordelijkheid (ib., p.90). Deze gemeenschapszin geeft mijn inziens mede grondslag voor het houden van bezinningsbijeenkomsten. Al duidt gemeenschapszin niet exclusief deze richting aan, het beleven van het samenzijn krijgt, zoals boven is aangegeven door humanistisch raadslieden, in bezinningsbijeenkomsten waardevolle gestalte. Een bezinningsbijeenkomst kan tegemoetkomen aan deze menselijke behoefte om met anderen dingen te beleven. Buiten de inhoudelijke kant van dergelijke bijeenkomsten kan deze belevingskant grote waarde hebben. Dat wordt ook aangegeven door de respondenten in genoemd onderzoek: het samenzijn *an sich* vormt het belangrijkste deel van de inhoudelijke vormgeving (Eindverslag, 2010, p. 33).

4.4 Inhoudelijke aspecten van humanistische bezinningsbijeenkomsten

De postulaten van Van Praag

Over de inhoud van humanistische bezinningsbijeenkomsten schrijft Van Praag: 'Als uitgangspunt moeten de dagelijkse moeilijkheden en actuele vragen zijn, waarvan de humanistische gedachte kan worden vastgeknoopt' (Derkx, 2004). Wat wordt hiermee bedoeld? In eerste instantie dacht ik dat er zou moeten staan en las ik het als: *waaraan* de humanistische gedachte kan worden vastgeknoopt? Maar er staat niet *waaraan*, er staat *waarvan*. De humanistische gedachten die gevonden kunnen worden in de dagelijkse

moeilijkheden en in de actuele vragen zijn blijkbaar uit hun verband geraakt; we zijn oriëntatie kwijtgeraakt. Een bezinningsbijeenkomst geeft gelegenheid weer verbindingen te leggen, of zoals Van Praag het formuleert, 'de humanistische gedachten *vast te knopen*'. Verdere aanwijzingen zijn eigenlijk niet te vinden in de literatuur. 'Verbinding leggen' lijkt hier het sleutelbegrip, ik kom hier later op terug bij de bespreking van zingeving bij Baumeister. Kijkend naar de antropologische postulaten van het humanisme die Van Praag benoemt (Van Praag, 1996, p.85), zijn dat achtereenvolgens: natuurlijkheid, verbondenheid, gelijkheid, vrijheid en redelijkheid. Ik wil deze hieronder in het kader van bezinning en het vastknopen van de humanistische gedachten, verder uitwerken.

Over *natuurlijkheid* zegt Van Praag dat lichaam en bewustzijn een onverbreekelijke eenheid vormen voor de mens. Het bewustzijn stelt de mens in staat 'de wereld niet alleen vitaal te ondergaan, maar er ook afstand van te nemen en zich er naar terug te buigen. Men noemt dat wel de excentrische positie van de mens' (ib., p.89). Deze excentrische positie lijkt mij de grondslag voor bezinning. *Het kijken naar de wereld en het eigen leven naast het ondergaan van de wereld en het eigen leven*. Mensen zijn in staat, aldus Van Praag, om uit hun belevingswereld elementen af te zonderen en ze samen te voegen. Als intentioneel wezen scheidt de mens zijn eigen werkelijkheid (ib., p.89). Dit scheppen van de eigen werkelijkheid, van het eigen verhaal is kenmerkend voor zingeving. Welke zin kan gegeven, geschapen worden, welk verhaal kan iemand maken van zijn leven?

Het 'Eindverslag Bezinningsbijeenkomsten' laat zien dat veel humanistisch raadslieden *verbondenheid* als belangrijk element van dergelijke bijeenkomsten zien. Hiermee doelt men met name op het zich verbonden voelen, het beleven ervan; bezinningsbijeenkomsten komen tegemoet aan de behoefte van mensen om dingen samen te beleven. Waar Van Praag *verbondenheid* noemt als humanistisch postulaat, doelt hij op het existentieel gegeven dat mensen met elkaar mens zijn (ib., p. 90). Dit existentiële 'wij' is op zich een neutraal 'wij'. Het kan zich echter ontwikkelen tot een gevoel van saamhorigheid en een ethisch gevoel tot het willen dragen van verantwoordelijkheid voor elkaar. Het essentiële ligt daarbij in datgene wat ons met elkaar verbindt. Het gaat in het humanisme om de verbondenheid van de mensheid als geheel; daar waarin we één zijn en één wereld en één mensheid vormen (Gasenbeek en Winkelaar, 2007, p.65). Uitgangspunt hierbij is een positief mensbeeld, waarbij de mens als een waardig wezen wordt gezien. Ieder mens is tot goed en kwaad in staat. De waardigheid van de mens hooghouden verlangt een moraal die ernaar streeft het leven menselijk, humaan en leefbaar te maken. Zonder de ogen te sluiten voor het kwaad, richt het ethisch besef van het humanisme zich eerder op de vindingrijkheid van

mensen, op hun verstand, hun rede en ratio, waarmee cultuur in de wereld is gebracht (ib., p. 61). Het benadrukken van wat ons als mensen bindt is een aspect dat binnen een humanistische bezinningsbijeenkomst een belangrijke plaats kan krijgen.

Nauw verbonden hieraan is het postulaat van de *gelijkheid*. Van Praag geeft aan dat het in de gelijkheidsgedachte gaat om de gemeenschappelijke menselijkheid, waarbij verschillen tussen mensen duidelijk aanwezig zijn en hun plaats mogen krijgen, maar waar deze in het niet vallen ten opzichte van datgene wat we als mens gelijk hebben (Van Praag, 1996, p. 92).

Het postulaat van de *vrijheid* benadert Van Praag vanuit andere diersoorten, ten opzichte waarvan de mensen een betrekkelijk onbepaald levenspatroon hebben. Mensen moeten hun bestaan én hun wereld vorm geven door beslissingen te nemen, door te kiezen uit verschillende mogelijkheden. Niemand kan hieraan ontkomen (ib., p. 94).

Tenslotte de *redelijkheid*. Redelijkheid kenmerkt de mensen; het vermogen tot denken karakteriseert het mens-zijn. Hiermee wordt niet de uitschakeling van emoties bedoeld, maar de rede geeft ons de mogelijkheid tot verwoording en daardoor van het geven van rekenschap en het afleggen van verantwoording, tegenover onszelf en tegenover anderen. Redelijkheid, schrijft Van Praag, vergt de bereidheid tot verantwoording van denken en doen (ib., p. 94,95).

The Four Needs for Meaning van Baumeister

Bezinningsteksten richten zich op het bezinnen, het kijken naar, het vastknopen van. Het gaat om dagelijkse situaties, actuele vragen en herkenbare vraagstukken die in een verband worden gebracht. Mooren geeft aan dat het creëren van betekenisvolle verbanden een fundamentele notie voor zingeving is (Mooren, 1999, p.25). Hij legt een relatie tussen Van Praag en Baumeister. Beiden benadrukken dat zin kan worden opgevat als het aanbrengen van samenhang, van ordening. Van Praag benoemt het onsamenhangende als zin- en betekenisloos (Van Praag, 1996, p. 205); Baumeister formuleert het belang van samenhang als volgt: "…meaning is shared mental representations of possible relationships among things, events and relationships. Thus, meaning *connects* things" (Baumeister, 1991, p.15). Zingeving betekent het aanbrengen van verbanden; het aanbrengen van samenhang. Van Praag heeft het over het "vastknopen" van de humanistische gedachten, Baumeister over "connecting things"

Het begrippenkader van Baumeister is door Mooren uitgewerkt als handvatten voor geestelijk verzorgers om het abstracte begrip "zingeving" in een interpretatie- of ordeningskader te plaatsen (1996, p.28). Baumeister onderscheidt vier behoeften aan zin, te weten: *purpose* - de behoefte aan doelgerichtheid, *value* (justification) - de behoefte aan

waarden of rechtvaardiging, *efficacy* ó de behoefte aan greep op het leven en *self-worth* - de behoefte aan eigenwaarde (1991, p. 32-47). Ik maak hierbij een uitbreiding naar een vijfde behoefte aan zin, te weten de behoefte aan *verbondenheid*. Ik beargumenteer dit hieronder, waar ik de vier behoeften van zingeving van Baumeister koppel aan de uitgangspunten van het humanisme.

Van Praag en Baumeister naast elkaar

Waar Baumeisters interpretatie- of ordeningskader een plek heeft gekregen in de individuele raads gesprekken, kan ditzelfde kader naar mijn mening ook ten behoeve van humanistische bezinningsbijeenkomsten een waardevolle bijdrage leveren. Hierbij dienen de uitgangspunten van het humanisme zoals ik hierboven heb aangegeven, als referentiekader. Hoewel scheidslijnen niet scherp getrokken kunnen worden en er, zowel in de behoeften zoals Baumeister die formuleert, als in de postulaten van het humanisme, alsook in de combinatie van die twee sprake is van overlap, ziet een gecombineerd kader er als volgt uit:

Purpose ó verwijst naar de behoefte richting te geven aan het leven, het bereiken of het streven naar een bepaald doel (goal) of bevrediging (fulfillment). Het humanistisch postulaat van het *vrijheidsgegeven* van de mens, daar waar de mens zijn bestaan vorm geeft en beslissingen neemt door te kiezen uit mogelijkheden, raakt de door Baumeister genoemde behoefte richting te geven aan het leven.

Value (justification) ó de behoefte te weten dat wat we doen waardevol is. Daarbij behoort zowel het bewust nalaten van dingen, als bewust goed doen. Positieve waarden die Baumeister noemt zijn bijvoorbeeld het delen met anderen of het helpen van anderen. In het humanisme vindt zowel *redelijkheid*, *gelijkheid* als *verbondenheid* hier aanknopingspunten. De redelijkheid ó het gebruik van dit vermogen dat mensen kenmerkt ó vergt dat we bereid zijn verantwoording af te leggen tegenover onszelf en tegenover anderen. Van Praag noemt dit een middel tot verstandhouding over waarden en hierin zit het raakpunt met Baumeister. De gelijkheidsgedachte in het humanisme fundeert menselijke waardigheid. Dat geldt voor onszelf en voor ieder ander. Onze gemeenschappelijke menselijkheid draagt een belangrijke ethische waarde in zich. Verbondenheid neemt in het humanisme een andere en ruimere plaats in dan bij Baumeister. Overeenkomst is de ethische waarde van verbondenheid - het zorg dragen voor elkaar; verantwoordelijkheid nemen voor de ander; in het humanistisch uitgangspunt wordt verbondenheid mede gekoppeld aan een verdieping tot een gevoel van

saamhorigheid. Deze behoefte voeg ik daarom, zoals ik boven al noemde, als *aparte* behoefte van zinervaring toe aan Baumeister ó onze behoefte aan verbondenheid⁷.

Efficacy ó de behoefte greep op het leven te hebben ó of in ieder geval het idee te hebben enige greep op het leven te hebben. Baumeister onderscheidt hierbij twee soorten controle: de primaire controle, waarbij de omstandigheden aangepast worden ten behoeve van onszelf en secundaire controle, waar we onszelf aanpassen ten behoeve van de (niet te veranderen) omstandigheden. De *natuurlijkheid* van het humanisme vindt hier aansluiting bij. Het scheppende karakter van de mens, dat het mogelijk maakt de werkelijkheid vorm te geven of daarnaar te streven, maakt dat we zoeken naar een richting om dit vormgeven mogelijk te maken. Verder is het mogelijk om door terug te buigen zoals Van Praag dat noemt, te reflecteren op het leven. Greep hebben op het leven heeft vooral te maken met de mogelijkheid om gebeurtenissen in het leven - in het heden of in het verleden ó een plek te geven. Dit kan door reflectie en door vertellen en/of bijstellen van het levensverhaal.

Self-worth ó Een gevoel van eigenwaarde is belangrijk voor mensen. We hebben het nodig in onze ogen een zeker respect te verdienen, van onszelf en van anderen. Daarvoor vergelijken we onszelf met anderen en in die vergelijking moeten we onszelf positief kunnen beoordelen of in ieder geval de vergelijking kunnen volstaan. Hierbij spelen waarden en normen een grote rol. Ook ons vaak impliciete mensbeeld speelt een grote rol bij zelfevaluatie. De *redelijkheid*, het vermogen tot denken en het afleggen van verantwoording tegenover zichzelf en tegenover anderen is het humanistisch postulaat dat hier op aansluit. De vier behoeften die Baumeister aangeeft als zijnde nodig voor de ervaring van zin: doelgerichtheid, rechtvaardiging, greep op het leven en eigenwaarde bieden, aangevuld met de waarde verbondenheid een goed kader waarin de humanistische uitgangspunten een plek kunnen krijgen of omgekeerd: de humanistische uitgangspunten geven een goed kader voor de zingeving behoeften van Baumeister. Voor een overdenking in een humanistische bezinningsbijeenkomst kan dit raamwerk als waardevolle achtergrond dienen, waartegen de inhoud van de overdenking zich kan vormen. In het volgende hoofdstuk laat ik zien hoe ik een dergelijke raamwerk vormgeef en gebruik om toneelliteratuur te kunnen gebruiken voor een humanistische bezinningsbijeenkomst.

⁷ Snijdewind, M. (2010, p. 31,32) geeft in haar scriptie aan dat zowel Mooren als Alma en Smaling uitbreiding geven aan de behoeften zoals Baumeister die formuleert. De behoefte aan verbondenheid, zoals ik die hierboven toevoeg als behoefte van zinervaring is ook te vinden bij Alma en Smaling.

V PLAATS VOOR TONEELWERK BINNEN HUMANISTISCHE BEZINNINGSBIJEENKOMSTEN

Inleiding

In dit hoofdstuk leg ik mijn bevindingen over de waarde van toneelwerk en de inhoudelijke aspecten van een humanistische bezinningsbijeenkomst naast elkaar. Ik geef aan hoe toneelwerk een plaats zou kunnen krijgen binnen dergelijke bijeenkomsten.

Maar eerst wil ik graag een voor mij opvallende ervaring vermelden die ik had tijdens mijn zoektocht naar bestaande humanistische bezinningsteksten. Zoals ik in hoofdstuk IV onder punt 4.1 beschrijf, heeft de heer Kuijman mij gewezen op het verschijnen van weergaven van radiotoespraken van het Humanistisch Verbond onder de naam 'Woord van de Week'. In principe vallen deze teksten buiten het kader van deze scriptie omdat het hierbij gaat om radio-uitzendingen. Waardevol is echter het bezinningselement en met name de humanistische grondslag van waaruit de bezinning werd gesproken en die steeds uitdrukkelijk wordt genoemd en verwoord. Voor mij interessant was dat het thema 'toneel' een aantal keer uitdrukkelijk een plaats kreeg. Het 'Woord van de Week' van 21 juli 1968 draagt de titel van een toneelstuk, namelijk 'Gered'. Dit toneelstuk is geschreven door de Engelse schrijver Edward Bond en speelt zich af in een arbeiderswijk in Zuid-Londen. Bond toont hierin de emotionele en morele ontwrichting van zijn personages als een direct gevolg van de maatschappelijke omstandigheden waarin ze leven. Een van de personages stelt zichzelf vragen om dingen te begrijpen. De vraag die hij zich uiteindelijk stelt is de vraag naar de zin van het bestaan. Na alle ontredde eindigt het stuk met een wankel en kwetsbaar teken van hoop. De spreker in deze radio-uitzending, W. van der Lecq wijst op het belang van toneel voor humanisten; op het belang van het blootleggen hierin van problemen zoals die zich in het leven kunnen voordoen. In zijn woorden herken ik zaken zoals ik die in mijn inleiding geschreven heb ó de indringendheid en de waarde die toneelteksten kunnen hebben omdat hierin gedachten en ideeën zichtbaar gemaakt zijn die existentiële vragen raken. Daar waar religieuze geestelijken een heilig boek hebben om uit te putten, moeten humanistisch raadslieden steeds zelf op zoek gaan naar zinvolle bronnen.

'Voorts blijkt weer hoe belangrijk kunst in het algemeen en toneel in het bijzonder voor humanisten is. Zij toch hebben geen boek met de Waarheid voor Alle Tijden, zoals een Christen; zij moeten die waarheid zelf zoeken binnen de vaak chaotische wereld van het menselijk denken. De kunstenaar nu is iemand die de menselijke

gedachten en ideeën kan uitbeelden, voor ons allemaal zichtbaar kan maken. [í] We zoeken een blijspel, ook al weten we dat het leven-als-totaliteit beslist geen blijspel is. Bond heeft geen oplossing gegeven, zijn grote verdienste is echter dat hij met grote overtuigingskracht een probleem heeft herkend en érkend en aldus alle struisvogelpolitiek over boord heeft gezet. Pas als we de kracht vinden de wereld te aanvaarden zoals hij is staan we aan het begin van de oplossing der problemen.ø

Van der Lecq geeft in de radio-uitzending het verhaal weer dat veel indruk op hem heeft gemaakt en hij beschrijft daarbij de spanning die op het toneel voelbaar was gemaakt in een lange en ongemakkelijke stilte, maar waar ondanks alles weer contact was tussen de mensen, zij het zonder woorden in de meest primitieve vorm. Deze broze vorm van verbondenheid is het teken van hoop -ondanks alles is er weer contact, zij het dan zonder woorden en in de meest primitieve vorm. Zij zijn -geredø(WvdW, 1968).

In een ander -Woord van de Weekø van 29 november 1964, wijst Garnt Stuiveling op de waarde van toneelwerk. Toneelwerk laat steeds terugkerende vraagstukken zien in hun dagelijkse verschijningsvorm. Ik vond hierin voor mijzelf een bevestiging om de relevantie van toneelwerk te onderzoeken.

-Misschien is dat wel de diepste grond van alle toneel, ook dus van de beste stukken van Heijermans: dat het ons de vraagstukken laat zien wèl in een tijdelijke verschijningsvorm, maar tegelijk in hun eeuwige wederkeer.ø

Vlak daarvoor beschrijft hij het conflict dat zich in het toneelstuk -Allerzielenø van Heijermans voordoet en hoe dit conflict staat voor een steeds terugkerend fenomeen waar mensen mee te maken krijgen in het leven. Het is daarbij een oproep om, ondanks deze eindeloos terugkomende herhalen, een houding van openheid te betrachten, waarbij overdenking van waarden van het grootste belang is. Ook hierin zie ik een bevestiging van mijn onderzoeksidee om een plaats in te ruimten voor toneelwerk bij humanistische bezinningsbijeenvkomsten.

-Het is een conflict dat zich altijd en overal kan voordoen, en dat in het spel van Heijermans als het ware een symbool heeft gevonden in twee eendere soutanes.

Het heeft zich duizendmaal voorgedaan, eer Heijermans zijn stuk ontwierp; het doet zich nog dagelijks voor en zal, meen ik, zich blijven voordoen zolang mensen met mensen omgaan. Het is een conflict van karaktertypen, open of gesloten, een conflict van levenshoudingen, absoluut en dogmatisch, of betrekkelijk en kritisch; een conflict echter dat aan zijn oneindige herhaalbaarheid wèl zijn schrijvende tragiek ontleent, niet echter het recht om ons te ontheffen van een keuze. [í] Alleen wie zich voortdurend afvraagt, niet welke principes maar welke *waarden* in het geding zijn, alleen wie waakzaam oplet, ook bij zichzelf, of geen levende mensen het slachtoffer worden van starre formules, kan zo goed mogelijk ontkomen aan het steeds aanwezige gevaar, en ondertussen blijven weten, dat het onafscheidelijk is van het menselijk bestel.ø(WvdW, 1964)

Na de beschrijving van nog een ander stuk van Heijermans met de waarde die dat stuk met zich meebrengt, geeft Stuiveling aan het eind van zijn stuk kort en krachtig weer waar toneel voor kan staan: «De toneelstukken *zijn* de wereld. Het leven, op het toneel gestileerd, ontleent zijn kracht aan het leven in de realiteit [í].ø

5.1 Toneelwerk en humanistische bezinningsbijeekomsten

Toneelliteratuur karakteriseert zich door het scheppen van een crisis. Om een dergelijke crisis aan te gaan zullen de innerlijke krachten en machten van de mens aangesproken worden; weerstand zal geboden worden en in het dramatisch conflict zien we de innerlijke worsteling van de persoon om die weerstand te overwinnen (Verhagen, p.16). Het gaat, aldus Verhagen, in de dramatische kunst om de uitbeelding van de psychische mogelijkheden die in de mens verborgen zitten; om het laten zien wat iemand doet in een crisissituatie. Hiervoor is het nodig dat we de situatie voor de crisis kennen, de situatie tijdens de crisis en uiteindelijk hoe iemand uit die crisis tevoorschijn is gekomen. Daarbij de blijvende invloed die deze crisis op het verdere bestaan en de levenshouding blijkt te hebben uitgeoefend (ib., p.17). In de loop van de tijd zijn verschillende genres ontstaan in de dramatische kunst; de grondslag echter van drama, van toneelliteratuur is steeds: het publiek een spiegel voorhouden tot lering en vermaak (Zalm, 2001).

Het handelen van de mens staat dus centraal. Hoe doet iemand, wat doet iemand die zich geconfronteerd ziet met een bijzondere levensomstandigheid die het uiterste van hem vergt. Verhagen definieert de dramatische kunst als bij uitstek de kunst van de uitbeelding van de menselijke geaardheid door middel van een handeling. De mens staat in het brandpunt van

de belangstelling, in alle mogelijke omstandigheden van het leven en in talrijke mogelijkheden van verhoudingen tot zijn medemens (ib., p.12,13). Ik wil hier wel een uitbreiding aan geven; het handelen wordt niet alleen bepaald door de psychische mogelijkheden van een mens; ook morele en zingevingsaspecten zijn met het handelen verweven. Nussbaum geeft in haar analyse van de Antigone een duidelijk beeld over de morele overwegingen zoals die bij Kreon en Antigone bepalend zijn voor hun handelen. Baumeister laat ons zien dat mensen richting geven aan hun leven mede vanuit de behoefte aan zingeving. Keuzes die we maken, doelen die we onszelf stellen komen vaak, bewust of onbewust, voort vanuit onze ideeën over wat zinvol is voor en in ons leven. Ook bij Van Praag vinden we dat onze levensovertuiging ons een oriëntatiepatroon in het leven geeft dat ons handelen motiveert. In toneelwerk zullen behalve psychische ook morele en existentiële zingevingsaspecten richting geven aan het handelen van de personages. In toneelwerk staat het handelen centraal en is er altijd sprake van een crisis, waartoe de mens zich moet verhouden. Toneelwerk onderscheidt zich van romans, waar karaktertekening, het innerlijk bewustzijn van de romanfiguren en de verteltechniek centrale elementen zijn. Juist het handelen, de keuzes die daarbij gemaakt worden en de directe dialogen die daarbij gevoerd worden maken het naar mijn idee voor humanisten interessant om toneelwerk een ruime plaats te geven als inspiratiebron voor bezinningsbijeenkomsten.

Van Praag schrijft dat actuele vragen en dagelijkse moeilijkheden als onderwerp genomen moeten worden voor humanistische bezinningsbijeenkomsten en verder dat het bij een dergelijke bijeenkomst vooral gaat om de bezinning op de motieven en verlangens, die onze levensovertuiging bepalen. Bij dat laatste denk ik aan het overdenken van waarden die voor ons belangrijk zijn, die ons op een bepaalde manier in het leven doen staan en daarmee richting geven aan onze levensovertuiging en ons handelen. Actuele vragen en dagelijkse moeilijkheden kunnen letterlijk genomen worden; een andere mogelijkheid is om er, vanuit een verder weg liggend perspectief, naar te verwijzen. Het is goed mogelijk een overstijgend verhaal te gebruiken om daarmee terug te keren op situaties in het hier en nu. Alma geeft aan dat een spirituele houding van waaruit wij ons perspectief verruimen en wij op een nieuwe manier naar onszelf en naar onze omgeving kijken, ons kan helpen bij het omgaan met existentiële en ethische vragen van onze tijd. Verbeelding en kunst kunnen ons daarbij helpen. Kunst heeft het vermogen nieuwe bestaansdimensies te ontsluiten, het kan ons attenderen op nieuwe mogelijkheden om ons bestaan vorm te geven (Alma, 2007). Nussbaum laat ons zien dat de Griekse tragedie ons kan helpen ons oordeelsvermogen te scherpen; haar analyse van Antigone laat zien welke keuzes Kreon en Antigone maken en wat de consequenties hiervan

zijn. Het confronteert ons met een situatie in het leven waarin kernwaardes worden aangetast en waarin gekozen moet worden hoe te handelen. Een dergelijke gegeven kan een vertaling vinden in een actueel onderwerp.

5.2 De koppeling tussen toneelwerk en bezinningsbijeekomst

In het hoofdstuk over humanistische bezinningsbijeekomsten heb ik het begrippenkader van Baumeister naast dat van Van Praag gelegd. Om te onderzoeken of toneelwerk op een zinvolle wijze ingezet kan worden als bron voor een humanistische bezinningsbijeekomst maak ik hieronder de koppeling tussen toneelwerk en bezinning.

Ik gebruik hiervoor de drie kernpunten zoals ik die van Nussbaums analyse van tragedies heb overgenomen als startpunt. Ik koppel deze punten aan de behoeften van zingeving zoals Baumeister die geeft, waarbij ik als uitbreiding de behoefte aan verbondenheid plaats. Tevens kijk ik hoe de postulaten zoals Van Praag die formuleert, hier een plaats kunnen krijgen om op deze manier de kernpunten van een toneelwerk te plaatsten in een humanistisch zingevingskader.

Het eerste punt zoals ik dat van Nussbaum overneem, is de vraag wat te doen bij de aantasting van een voor ons belangrijke waarde of in de situatie waarin belangrijke waarden met elkaar in conflict komen. Welke waarden zijn leidend in de beslissingen die we hierbij nemen? De behoefte aan doelgerichtheid zoals Baumeister die formuleert, plaats ik in dit kader. Daar waar een voor ons belangrijke waarde wordt aangetast of in conflict komt, zal de behoefte aan zin de vraag naar doelgerichtheid scherpen. Iemand zal voor zichzelf een keuze moeten maken hoe hij met de nieuwe situatie omgaat; hoe nu te handelen? Humanistisch uitgangspunt is dat de mens vrij is. Dit wil zeggen dat de mens een betrekkelijk onbepaald levenspatroon heeft en zelf beslissingen kan en moet nemen om zijn bestaan en de wereld vorm te geven. Dit bevestigt de vraag 'hoe nu te handelen?' Het is de mens zelf die, op grond van waarden die voor hem belangrijk zijn, een nieuwe richting moet bepalen.

Als tweede punt werpt de tragedie de vraag op wat de prijs is die we willen of moeten betalen om onszelf te vrijwaren. Hoe houden we greep op het leven en hoe rechtvaardigen we wat we doen om in Baumeisters categorieën te spreken. We hebben behoefte aan greep op het leven en op rechtvaardiging van ons doen en laten. Hoe probeert iemand dat te doen? De humanistische postulaten redelijkheid, gelijkheid en natuurlijkheid plaats ik hiernaast. Mensen zijn in staat tot denken ó de redelijkheid - en hiermee tot verantwoording afleggen naar zichzelf en anderen. Dit doen we als we een weg voor onszelf zoeken om onszelf te behoeden voor aantasting van belangrijke waarden. De gelijkheidsgedachte, die uitdrukking geeft aan de

gemeenschappelijke menselijkheid en die daarmee ieders menselijke waardigheid fundeert, plaats ik ook bij deze tweede vraag die de tragedie opwerpt. Welk recht wil iemand behoeden, welk recht is hij bereid op te geven? Verder leg ik bij dit tweede kernpunt een verbinding met het humanistisch postulaat van natuurlijkheid. Hierbij gaat het mij met name om de excentrische positie van de mens ó de mogelijkheid tot terugbuigen, tot afstand nemen en daarmee tot positiebepaling voor zichzelf.

Het derde punt dat ik als kernpunt uit Nussbaums analyse heb meegenomen ter analysering van moderne stukken is de vraag naar de consequenties van de keuzes die zijn gemaakt. Als ik dit leg naast de behoeften zoals Baumeister die formuleert, dan zie ik een raakpunt met onze behoefte aan eigenwaarde. Wat betekent de consequentie in de verhaallijn voor iemands eigenwaarde, hoe komt iemand uiteindelijk uit het hele proces zoals dat zich in het verhaal heeft ontwikkeld? Het roept bij mij tevens de vraag op wat de uiteindelijke situatie betekent voor iemands verbondenheid met anderen, wat is daarmee gebeurd? Wat betreft de humanistische postulaten zie ik hier plaats voor de redelijkheid ó het verantwoording afleggen naar zichzelf bij het overzien van de consequenties van het eigen handelen en het postulaat van verbondenheid. De mens is mens met de ander, iedere menselijke functie verwijst naar de ander. Wat is hiermee gebeurd als we de consequenties van het handelen overzien?

Om bovenstaand verhaal overzichtelijk en daardoor bruikbaar te maken, plaats ik het in een schema. De door mij aan elkaar gekoppelde items van Nussbaum, Baumeister en Van Praag plaats ik naast elkaar. In de laatste kolom is ruimte om de verhaallijn in korte bewoordingen in te delen; hierdoor ontstaat een overzicht van mogelijke aanknopingspunten die het verhaal geeft ter bezinning. Mogelijkheden die het verhaal geeft om de zingevingpunten van Baumeister en de humanistische gedachten Van Praag te verbinden en hiermee tot bezinning te maken. Uit het scala van mogelijke aanknopingspunten kunnen dan een of twee elementen gekozen worden voor een humanistische bezinningsbijeenkomst. Door op deze manier te zoeken naar raakvlakken en verbindingen tussen verhaal, zingeving en humanistische grondbeginselen, wordt een basis gelegd voor horizonversmelting, het hermeneutisch kenmerk zoals Gadamer⁸ dit formuleert, waarbij recht gedaan wordt aan de verschillende horizonnen.

⁸ Beschrijving van Gadamer van het *Verstehen*. Verstaan is een ontmoeting van horizonen die door Gadamer beschreven wordt als een versmelting. Wie iets interpreteert bevindt zich in zijn contemporaine horizon. Deze wordt niet achter zich gelaten, maar ontmoet de nieuwe horizon van het interpretandum.

Antigone

Nussbaum	Baumeister	Van Praag	Het verhaal - Antigone
Wat te doen bij aantasting van belangrijke waarde?	Doelgerichtheid - welke nieuwe richting kan nog ingeslagen worden?	Vrijheid - de mens kan en moet zijn eigen bestaan vormgeven	<i>Antigone</i> besluit hoe dan ook tegen het besluit van <i>Kreon</i> in te gaan. <i>Kreon</i> beslist dat de aanvaller van de stad niet begraven mag worden. Zijn besluit is onherroepelijk.
Wat is de prijs die betaald moet worden voor onze poging ons te vrijwaren van aantasting van onze waarden?	Rechtvaardiging – wat doen we bewust wel, wat niet. Wat is waardevol en moet behouden blijven? Greep op – hoe houden we controle over ons leven?	Redelijkheid – we kunnen keuzes maken, welke verantwoording kan ik hiervoor afleggen? Gelijkheid – welke recht wil ik beschermen, welk recht wil ik opgeven? Natuurlijkheid – we kunnen terugbuigen; welke positie wil ik innemen?	<i>Antigone</i> houdt vast aan de goddelijke wet haar broer te begraven. Haar leven zet ze daarvoor op het spel. Door de waarden van <i>Kreon</i> te negeren kan ze haar bij haar eigen gelijk blijven. <i>Kreon</i> heeft alleen oog voor de waarden van de stad. Past evenals <i>Antigone</i> reductie toe, twijfelt niet aan eigen gelijk. Stelt de stad boven alles.
Wat is de consequentie van onze keuze?	Eigenwaarde – welke beeld hebben we over onszelf? Verbondenheid – wat is verbroken, waar liggen nog mogelijkheden?	Redelijkheid – kan ik verantwoording aan mijzelf en anderen afleggen? Verbondenheid – ben ik nog verbonden met anderen?	<i>Antigone</i> heeft innerlijk conflict – ze betreurt het niet verder te kunnen leven, en daarmee nooit echtgenoot en moeder te worden. Toch blijft ze bij haar besluit en behoudt daarmee voor haarzelf haar waardigheid. <i>Kreon</i> ziet in – nadat hij alles wat hij liefheeft verloren heeft – dat zijn besluit te onbezonnen was. Heeft alle houvast en verbondenheid verloren. Ziet zichzelf als dwaas.

De Griekse tragedies laten ons zien dat we het leven nooit volledig onder controle kunnen krijgen. Ze tonen de kwetsbaarheid van ieder mensenleven aan en laten zien hoe mensen reageren als hen iets tragisch overkomt. Nussbaum pleit voor het ruimte geven aan emoties; alleen als we onze kwetsbaarheid erkennen en ons verdriet durven toe te laten, blijven we openstaan voor het goede in het leven. Tegelijkertijd hoeven onze emoties niet leidend te zijn, ze maken ons opmerkzaam op onze afhankelijkheid, maar we hebben onze overtuigingen, onze waarden, onze rede die ons kan behoeden een speelbal van onze emoties te zijn. Dit raakt aan onze zingevingsvraag ó wat maakt ons leven waardevol, hoe te leven ó en het raakt aan de complexiteit van het leven. Waarden kunnen in conflict komen met elkaar, er bestaat geen eenduidig antwoord, het leven laat zich niet in één regel samenvakken. Het zingevingskader van Baumeister geeft inzicht in de waarden die er onder ons handelen en onze keuzes liggen en is daardoor goed te combineren met Nussbaums analyse van de Antigone. De waarden die zowel voor Kreon als voor Antigone gelden, zijn geen loze waarden. Ze vertegenwoordigen belangrijke aspecten van het leven en zijn ingegeven door de wil goed te doen. De wereld is niet eenvoudig in te delen in \pm goed en \pm slecht. Toch kan een belangrijke en positief gerichte waarde tot dood en verderf leiden. Het humanisme vraagt van ons dat we als mens verantwoording afleggen aan onszelf en aan de ander; waartoe heeft mijn handelen geleid, kan ik dat op me nemen? Is dit wat ik wil zijn? Is dit wat ik wil neerzetten in mijn leven? Dit schema geeft inzicht in onderliggende waarden en houdingen en de gevolgen van het handelen. Het verhaal geeft aanknopingspunten om te spreken over de rol van waarden in ons leven, maar ook over de consequenties daarvan. Het is van belang dat we ergens voor staan, maar tot welke prijs? Waar ligt de grens? Wat levert het vasthouden aan één waarde op? Is dat te verantwoorden? Nussbaum laat in haar analyse zien dat het vasthouden aan de reductie van waarden en de daarmee gepaard gaande ontkenning van andere wezenlijke waarden gebeurt om het toeval en daarmee onze kwetsbaarheid te beheersen. Het verhaal laat zien wat we daarmee kunnen aanrichten in het leven.

De Vuurproef

Ik gebruik hieronder hetzelfde schema voor de dilemma's waarin de personages Parris en Proctor uit het stuk 'De Vuurproef' van Miller zich geplaatst zien; welke waarden hun keuzes en handelingen bepalen en de consequenties daarvan.

Nussbaum	Baumeister	Van Praag	Het verhaal – De Vuurproef
Wat te doen bij aantasting van belangrijke waarde?	<i>Doelgerichtheid</i> - welke nieuwe richting kan nog ingeslagen worden?	<i>Vrijheid</i> - de mens kan en moet zijn eigen bestaan vormgeven	<i>Parris</i> ziet zichzelf in gevarezone komen – hij probeert zichzelf buiten schot te houden door hulp in te roepen van deskundigen. <i>Proctor</i> probeert in eerste instantie het gevaar te bagatelliseren en zich zo veel mogelijk afzijdig te houden.
Wat is de prijs die betaald moet worden voor onze poging ons te vrijwaren van aantasting van onze waarden?	<i>Rechtvaardiging</i> – wat doen we bewust wel, wat niet. Wat is waardevol en moet behouden blijven? Wat geef ik hiermee op? <i>Greep op</i> – hoe houden we controle over ons leven?	<i>Redelijkheid</i> – we kunnen keuzes maken. Welke verantwoording kan ik voor mijn keuze afleggen? <i>Gelijkheid</i> – welke recht of plicht wil ik beschermen, welk recht of plicht wil ik opgeven? <i>Natuurlijkheid</i> – we kunnen terugbuigen; welke positie wil ik innemen?	<i>Parris</i> volhardt in houding, eist respect uit hoofde van zijn positie, twijfelt niet. <i>Proctor</i> komt in hevige innerlijke tweestrijd terecht. Hij veroordeelt het gebeuren en daarmee de aantasting van rechtvaardigheid, maar wil blijven leven. Hij kiest voor het leven, totdat er nog meer leugens gevraagd worden die daarbij ten koste gaan van anderen. Dan maakt hij een morele keuze voor de waarheid.
Wat is de consequentie van onze keuze?	<i>Eigenwaarde</i> – welke beeld hebben we over onszelf? <i>Verbondenheid</i> – wat is verbroken, waar liggen nog mogelijkheden?	<i>Redelijkheid</i> – kan ik verantwoording aan mijzelf en anderen afleggen? <i>Verbondenheid</i> – ben ik nog verbonden met anderen?	<i>Parris</i> blijft zelfde gezichtspunt houden, plaatst verantwoordelijkheid buiten zichzelf en pleit zichzelf daarmee vrij. Staat alleen. <i>Proctor</i> wint zijn eigenwaarde terug en daarmee zijn verbondenheid met de anderen.

Anders dan in de Antigone is het hier niet zo dat de waarden van Parris en Proctor tegenover elkaar staan. Ook is de innerlijke strijd van Antigone een wezenlijk andere dan die van Proctor. In feite worden Parris en Proctor allebei geconfronteerd met iets wat buiten hen om ontstaat en waar ze in meegesleurd worden. Verschil is dat de één ó Parris ó zich probeert te onttrekken aan het gevaar door zich, uit hoofde van zijn positie, min of meer buiten het gebeuren te plaatsen. Hij vindt dat hij geen verantwoording aan anderen hoeft af te leggen omdat hij een vertegenwoordiger is van het woord Gods. Dit -zichzelf buiten schot houden en het hierdoor niet dragen van de verantwoording voor zijn handelen, maakt hem moreel zeer laakbaar. De ander ó Proctor ó wordt, na aanvankelijke ontkenning van de ernst van de zaak, geconfronteerd met een enorm innerlijk conflict. Voor hem staat rechtvaardigheid en eigenwaarde op het spel. Zijn wens te willen blijven leven wint het in eerste instantie van zijn morele afkeer de tegenpartij een leugenachtige bekentenis te geven. Hij verlaagt zichzelf daarmee in zijn eigen ogen, maar kiest daar toch voor. Als hem gevraagd wordt anderen mee te nemen in zijn leugen weet hij dat de grens is bereikt; hij wint zijn zelfrespect hiermee terug, ook al kost hem dit zijn leven.

Het stuk -De Vuurproef geeft voor een humanistische bezinningsbijeenkomst mogelijkheden om te spreken over morele grenzen; over de vraag naar mijn rechtvaardiging, naar de inzet van mijn redelijkheid ó wat kan ik verantwoorden naar mijzelf en naar anderen en wat niet meer? Hoeveel slechtheid kun je van jezelf velen, welke morele eisen stel je aan jezelf? De rol van Parris geeft aanknopingspunten te onderzoeken wat angst met ons doet. Het uitgangspunt van het humanisme dat we verantwoording kunnen en moeten afleggen naar onszelf en naar anderen kan ons helpen moeilijke stappen te nemen. En net als in de Antigone zien we hier dat het uitschakelen van waarden zoals die voor anderen tellen - het niet twijfelen, maar het vasthouden aan het één enkel gezichtspunt zoals Parris dat doet, desastreuze gevolgen heeft.

5.3 Handelingsexperiment

Als handelingsexperiment heb ik twee overdenkingen geschreven voor een humanistische bezinningsbijeenkomst, die ik hierbij opneem. Ik gebruik hiervoor de verhalen van Antigone en de Vuurproef. Ik gebruik de aanwijzing zoals die geldt voor te houden humanistische bezinningsbijeenkomsten bij justitie. De lengte van een overdenking beperkt zich in principe tot 1 A4. Op de bezinningsbijeenkomst van 1 mei 2011 in de Koepel in Haarlem heb ik het verhaal van de Vuurproef gebruikt in de humanistische bezinningsbijeenkomst aldaar. Een korte evaluatie hiervan neem ik op in deze scriptie.

Het schema dat ik heb gemaakt kan gebruikt worden als een soort -grondwerkø voor een mogelijke overdenking; het is geenszins bedoeld als strak keurslijf. Het naast elkaar plaatsten van de verschillende aspecten is gedaan om een mogelijk denkraam te creëren; om een horizonversmelting mogelijk te maken van waaruit elementen gehaald kunnen worden voor een overdenking. Het is niet mijn bedoeling in een overweging alle aspecten aan bod te laten komen; er zijn verschillende overdenkingen te maken vanuit verschillende invalshoeken.

Als eerste laat ik zien hoe het verhaal van Antigone in hoofdlijnen verteld kan worden, en welke overdenking daaraan vastgeknoopt kan worden. Deze overdenking raakt de thema's rechtvaardiging, redelijkheid en het terugbuigen, de natuurlijkheid.

De tweede overdenking, waarbij ik het verhaal van De Vuurproef als uitgangspunt neem, laat licht schijnen op het thema eigenwaarde. Ook rechtvaardiging, vrijheid om het eigen bestaan vorm te geven en redelijkheid krijgt in deze overdenking een plaats.

Het verhaal van Antigone

Ik wil jullie het verhaal vertellen van Antigone, een verhaal dat geschreven is 442 voor Christus, dus zo'n 2 ½ duizend jaar geleden.

Het verhaal is geschreven door Sophocles voor de jaarlijkse toneelwedstrijd in Athene. Sophocles was in die tijd een bekende toneelschrijver; vele jaren achter elkaar haalde hij de eerste prijs met zijn stukken. Er waren drie acteurs (alleen mannen!) die alle rollen van het stuk speelden en er was een koor dat commentaar gaf op wat er op toneel gebeurde. Dat koor reageerde met levenswijsheid van de gewone mensen. Dit toneelstuk, het verhaal van Antigone, wordt vandaag de dag nog steeds gespeeld op veel plekken in de wereld. Tijd en omstandigheden veranderen, maar in alle tijden werken mensen het ene moment samen en staan ze een ander moment tegenover elkaar.

Wat is het verhaal?

Antigone heeft twee broers, Polynikes en Eteokles en één zus, Ismene.

De beide broers krijgen, na de dood van hun vader, samen de heerschappij over de stad Thebe. Ze spreken af dat ze om de beurt koning van de stad zullen zijn. Ieder jaar zullen ze elkaar afwisselen. Eteokles wordt als eerste koning. Maar de afspraak geeft na het eerste jaar al ruzie. Polynikes vlucht, maar komt later terug met soldaten om de stad aan te vallen. In de strijd die volgt, doden beide broers elkaar. De broer van hun vader, Kreon, hun oom dus, neemt nu de troon over. Hij laat Eteokles met alle pracht en praal begraven, maar beslist dat Polynikes, die de stad heeft aangevallen, niet begraven mag worden. Zijn lijk zal buiten de stadspoorten een prooi zijn voor roofvogels. Wie het waagt zijn lijk te begraven, zal de doodstraf krijgen.

Antigone probeert haar zus zover te krijgen haar te helpen hun broer Polynikes een fatsoenlijke begrafenis te geven, maar Ismene is bang. Zij durft niet tegen het besluit van de koning in te gaan. Antigone is vastbesloten. Ze ziet het als haar plicht haar broer te begraven, dat is een goddelijke plicht. ∅ Avonds sluipt ze de stadspoort uit en gooit zand op het dode lichaam van haar broer. ∅ Morgens ontdekt de wacht het zand en haalt het weg. Die avond doet Antigone hetzelfde, maar wordt betrapt en voor koning Kreon gebracht. Ze neemt alle verantwoordelijkheid met trots op zich; de goddelijke plicht haar broer te begraven staat voor haar boven het bevel van de koning. Ze wordt opgesloten in een grot om de hongerdood te sterven. Haemon, de zoon van Kreon, en verloofde van Antigone, probeert zijn vader over te halen minder steng te zijn, maar de koning blijft bij zijn besluit: Antigone moet sterven. Haemon gaat naar de grot om Antigone te bevrijden, maar hij komt te laat: Antigone heeft zich opgehangen. Daarop pleegt ook Haemon zelfmoord. De vrouw van de koning kan dit leed niet aan en besluit ook niet verder te willen leven. Nu pas beseft Kreon al het leed dat hij heeft aangericht en dat nu bij hem zelf terugkomt. Het koor geeft als commentaar dat hij te laat is met zijn inzicht ó één kant opkijken en daarmee doen alsof het andere niet bestaat is niet de goede weg ó we moeten in het leven durven nadenken over alle kanten.

Overdenking bij het verhaal van Antigone

Tragedies werden geschreven om te laten zien dat belangrijke dingen in het leven tegenover elkaar kunnen staan, zonder dat er een eenvoudige oplossing is.

Laten we nog eens goed kijken naar de twee figuren in dit verhaal:

De koning ó Kreon ó heeft de taak de stad te leiden. Die taak heeft hij gekregen nadat de zonen van zijn zuster, elkaar hebben gedood.

Kreon stelt één regel boven alles: alles en iedereen staat in dienst van de stad. Het belang van de stad staat boven alles; daaraan is alles ondergeschikt. Een vijand van de stad ó zoals Polynikes was ó mag niet begraven worden. Dat er ook andere waarden in het spel zijn ó de zorg voor een dood familielid bijvoorbeeld ó schuift hij opzij. Hij kent geen twijfel. Als we kijken naar het eind van het verhaal, kunnen we ons afvragen of een dergelijke starheid ook wijs is. En, had hij het anders kunnen doen? Als koning heeft hij zijn gelijk gekregen, maar als mens heeft hij alles wat hem lief was verloren.

En hoe zit het met Antigone? Zij kiest ervoor het bevel van Kreon te negeren omdat ze het als een goddelijke plicht ziet haar broer te begraven. Voor die plicht is ze bereid haar leven te geven, ook al heeft ze het daar wel moeilijk mee. Toch weegt haar plicht zwaarder en aanvaardt zij de consequentie.

Het koor geeft als commentaar dat het vasthouden aan het eigen idee veel verdriet kan geven en niet altijd de beste oplossing hoeft te zijn. Het kan goed zijn om vast te houden aan een genomen besluit, maar het kan ook wijs zijn ergens op terug te komen. Tot hoever gaat een plicht, wanneer moeten we buigen voor iets wat groter is dan wijzelf?

Wat vraagt zoñ verhaal van ons? Wat kunnen we daar nu nog mee?

Kunnen we zoñ verhaal een beetje kleiner maken, een beetje dichter bij huis?

Kan iemand misschien een voorbeeld geven van een situatie of een situatie bedenken waarin er twee -gelijkenø tegenover elkaar staan, in die zin dat beide partijen op hun manier gelijk hebben. Het roept allerlei vragen op: Tot waar -hou je je poot stijf, ben je principieelø Is -principieel zijnø altijd het hoogste goed? Doe je daarmee recht aan de ander, of heb je daar geen boodschap aan? Zijn -Regels altijd regelsø Regels zijn nodig en geven duidelijkheid, maar roepen ook soms terecht verzet op omdat ze beperkend zijn. Ze doen de werkelijkheid soms geweld aan. Wat kan zo belangrijk voor je zijn dat je daar alles voor over hebt, zelfs al is de prijs heel hoog?

Soms moeten we meebuigen, soms juist niet. Soms kom je voor een keuze te staan waarbij iedere keuze die je maakt een enorm bezwaar oplevert.

Zoñ tragedie liet de mensen zien dat er niet altijd eenvoudige oplossingen zijn. Dat ieder op zoñ eigen manier gelijk kan hebben en ook niet. Dat je geen gelijk krijgt door alleen je eigen standpunt te zien. Dat de waarden van een ander niet zomaar te ontkennen zijn, dat we onze ogen daar niet voor mogen sluiten. Dat er geen garanties zijn voor een goede afloop. Tegelijkertijd leverde het met elkaar kijken naar een tragisch toneelstuk een mooie middag op; het bood een zekere troost door de herkenning en ook de erkenning van conflicten in het leven.

En dat is wat dit verhaal voor ons nu nog steeds kan zijn. De herkenning dat we in conflict komen, dat dat niet altijd te vermijden is. En tegelijkertijd dat we de moed moeten hebben dan niet alleen aan ons eigen standpunt te denken, maar ook oog te hebben voor de ander. Het geeft geen kant en klare oplossing; het vraagt ons bereid te zijn om te willen blijven nadenken en ons niet af te sluiten voor de ander.

Het verhaal van De Vuurproef

Letterlijk is een vuurproef een proef waarbij, door middel van vuur ó denk aan je hand in het vuur moeten steken of een gloeiend ijzer moeten dragen of over gloeiende kolen lopen ó iemand gedwongen wordt iets te bekennen. Dit soort proeven werd in de middeleeuwen gedaan bij mensen die beschuldigd werden. In niet-letterlijke zin staat een vuurproef voor een zware, moeilijke proef die je moet doorstaan. Het verhaal dat ik jullie wil vertellen gaat *niet* over een letterlijke vuurproef, maar over de tweede betekenis ó een zware, moeilijke proef die iemand moest doorstaan.

Die iemand is een toneelfiguur ó het verhaal dat ik jullie ga vertellen is een toneelstuk. Een toneelstuk dat geschreven is in de jaren 50 van de vorige eeuw, toen er in Amerika een jacht naar communisten plaatsvond. Iedereen die niet fel tegen het communisme was werd ervan beschuldigd communist te zijn en verdween in de gevangenis. Wie zich niet tegen het communisme uitsprak, werd ervan beschuldigd ervoor te zijn en werd opgepakt.

In het toneelstuk *De Vuurproef* komt het woord communist niet voor; het stuk speelt in een heel andere tijd, maar wel in een tijd waarin ook jacht werd gemaakt op mensen: *heksenjacht*. In de maand februari van het jaar 1692 begon in het noordwesten van Amerika een grote heksenjacht die na een klein jaar werd afgebroken. Het toneelstuk is gebaseerd op dit waar gebeurde verhaal. Een jaar lang was het stadje Salem en haar directe omgeving in rep en roer; tientallen mensen waren beschuldigd van hekserij of bondgenootschap met de duivel, zij werden in gevangenissen gezet en gefolterd. Negentien mensen zijn opgehangen omdat zij een verbond met de duivel zouden hebben gesloten.

Het stuk begint ermee dat het dochttertje van de dominee van het dorp in een soort flauwte op bed ligt. Ze wordt maar niet wakker en al gauw wordt het verhaal dat een groep jonge meisjes heeft gedanst rondom een vuur in het bos een paniekverhaal waarin doden zouden zijn opgeroepen en er sprake was van hekserij. De dominee, dominee Parris, is bang voor de beschuldiging van hekserij in zijn huis en haalt een rechter uit een naburig stadje om de boel uit te zoeken en zichzelf buiten schot te houden. Het nichtje van de dominee, de jonge Abigail, neemt de leiding van de jonge meisjes op zich, die zich als *als bezeten door de duivel* gedragen. Al gillend en van pijn in elkaar krimpnd beschuldigen zij tijdens de rechtzaken allerlei mensen uit het dorp van hekserij.

De hoofdfiguur van het stuk, de boer John Proctor, doet in eerste instantie kleinerend over al deze *flauwekul*. Hij ziet het als een echte streek van Abigail, zijn voormalig dienstmeisje met wie hij overspel heeft gepleegd en die daarna het huis uit is gezet door John vrouw Elisabeth. Maar het is ernst. De bezeten meisjes worden geloofd en steeds meer mensen worden om de gekste redenen beschuldigd dat ze een verbond hebben gesloten met de duivel. Ook John Proctor. Hij wordt in de gevangenis gesmeten en gefolterd, maar ontkent. Tot het moment dat hij bijna zal worden opgehangen. Hij wil niet toegeven, maar als hij bekent de duivel te hebben gezien, zal hij vrijgelaten worden. En hij wil leven í . Hij besluit tegen zijn principes en tegen zijn wil in deze onzin te bekennen. Maar dan í dan moet hij namen van anderen noemen die hij ook met de duivel heeft gezien. Hij moet zijn vrienden verraden. Hij voert een enorme tweestrijd met zichzelf, hij wil leven! Maar dit gaat hem te ver. Dit kan hij niet. En hij schreeuwt het uit: *Daar heb ik geen tong voor!* Hij wordt ter dood veroordeeld en opgehangen.

Overdenking bij het verhaal van De Vuurproef

In het verhaal komt een klein dorp in de 17^e eeuw min of meer vanuit het niets in de greep van massahysterie. Er zouden heksen onder hen zijn, die samen met de duivel verschrikkelijke dingen wilden. In de tijd dat het toneelstuk gespeeld werd, was Amerika in de greep van de angst voor het communisme. Vandaag de dag zie je angst voor terrorisme, voor orthodoxie of fundamentalisme. We gedenken deze week, zoals ieder jaar op 4 mei, de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, toen de wereld in de greep was van Hitlers Nationaal Socialisme en de jacht op joden, homo's, zigeuners en geestelijk gehandicapten.

In een sfeer van jacht maken op en in de greep zijn van angst worden dingen alleen vanuit één kant gezien. Dingen worden uitvergroot, iets wat anders normaal is, wordt verdacht. Een praatje maken kan worden uitgelegd als samenzweren, iets weglachen of zeggen dat het flauwekul is kan niet meer. Overal wordt iets achter gezien, iets is al heel snel verdacht.

Wat kan een mens in zo'n situatie doen? Meegaan of niet? Hoe houd je de zaak voor jezelf nog een beetje bij elkaar, waarin ga je mee, waarin niet. Hoeveel moed heb je om jezelf nog vragen te blijven stellen, hoeveel moed heb je om je niet mee te laten sleuren.

In het stadje Salem werd je gespaard als je bekende een verbond met de duivel te hebben gesloten. Dan werd je niet opgehangen. Zij die volhielden niets met de duivel te hebben gehad, werden schuldig bevonden en ter dood veroordeeld.

John Proctor zit daar tussenin. Hij wil die flauwekul niet bekennen, maar wil niet dood. Hij is in tweestrijd. Als hij bekent vindt hij zichzelf laf, maar blijft wel leven. Als hij ontkent ó wat hij zou willen, omdat het waar is ó wordt hij opgehangen. Het is voor een mens niet makkelijk te leven met een beeld van jezelf als lafaard, maar echt moedig zijn vraagt veel.

John Proctor wil leven en bekent. Als hem wordt gevraagd namen van anderen te noemen stuit hij op een grens. Dat gaat te ver. 'Daar heb ik geen tong voor' schreeuwde hij. Ik vind dat een mooie zin 'Daar heb ik geen tong voor' Het is voor mij een zin die vraagt naar mijn eigen grens. Waar heb ik geen tong voor? Wat wil ik wel of niet zeggen? Hoe moedig durf ik in het leven te staan? Tegen welke dingen durf ik op te staan?

Voor mij is John Proctor een voorbeeldfiguur. Geen voorbeeld van hoe ik moet leven en wat ik moet denken, maar een voorbeeld om bij mezelf te blijven. En mijzelf vragen te blijven stellen. Vragen naar mijn grens, mijn moed, mijn wil.

Voorbeeldfiguren kunnen je helpen richting te bepalen, jezelf vragen te stellen, maar als je bewondering zo groot wordt dat je ze macht over je geeft, kunnen ze je ook verblinden. Ze kunnen je dan vertellen voor wie je bang moet zijn, wie je moet verdenken of vernietigen.

We zoeken vaak houvast in het leven, een voorbeeldfiguur kan daarin helpen. Maar stel jezelf altijd vragen, blijf altijd benieuwd naar je eigen rol, je eigen leven.

Evaluatie handelingsexperiment

Over wat de impact van het vertellen van het verhaal van de Vuurproef is geweest, geef ik hier mijn eigen indruk weer. Ik heb geen navraag gedaan bij de deelnemers; het zijn mijn indrukken die ik hier verwoord.

Ik geef hieronder eerst een korte beschrijving van de situatie.

In de Koepelgevangenis houdt de humanistisch geestelijk verzorger aldaar sinds januari van dit jaar maandelijks een bezinningsbijeenkomst. Om programmatische reden gebeurt dit in twee groepen. Iedere bijeenkomst duurt een uur; de groepen bestaan uit twaalf tot veertien mensen en het geheel vindt plaats in het stiltecentrum - een kale, niet sfeervol verlichte ruimte. De stoelen plaatsen we in een kring en in het midden zetten we een vaas met bloemen neer, waarvan ieder aan het eind van de bijeenkomst een bloem mag meenemen naar cel. Als de mensen binnenkomen, krijgen ze koffie of thee met iets lekkers en daarna neemt ieder plaats in de kring. Zowel bij het binnenkomen als bij het weggaan geeft iedereen elkaar een hand. Het programma wordt omlijst met muziek en een gedicht of een kort verhaal, passend bij het thema. Er is steeds tijd om na te praten over wat er aangereikt is; dit gebeurt in een open en respectvolle sfeer; bovengenoemde setting biedt kennelijk voldoende veiligheid voor de deelnemers. Voordat we aan dit napraten beginnen is er even gelegenheid nog iets te drinken te pakken.

Ik heb ervoor gekozen de overdenking te gebruiken die ik heb geschreven naar aanleiding van 'De Vuurproef'. Ik heb het verhaal in grote lijnen verteld en heb daarbij grote delen weggelaten. Het gaat er niet om het verhaal in het middelpunt te zetten; ik heb het verhaal gebruikt om een moreel dilemma, een thema naar voren te halen. Het verhaal dient het zelfonderzoek, het geeft de voeding ervoor. Zoals Nussbaum aangeeft, kan de tekst van een tragedie zelfonderzoek bevorderen en treedt, doordat het ver genoeg weg ligt van het dagelijks leven, vertekening en eigen belang niet op de voorgrond. Ik heb het verhaal gebruikt om te laten zien wat de tweestrijd en het morele dilemma van de hoofdfiguur voor mij oproept. Welke vragen het aan mij stelt en in welke mate dit verhaal voor mij houvast kan betekenen. Een verhaal brengt een eigen dimensie met zich mee door de verbeelding die het oproept. Dit was voelbaar bij het vertellen óf de aandacht verdiepte zich op dat moment. De overstap naar de overdenking is een stap uit het verhaal, een stap naar het hier en nu, naar de eigen situatie. Hierin vindt een terugbuigen plaats, een reflectie; bezinning. In beide groepen was ruimte voor napraten. In het bijzonder in de tweede groep bracht de persoonlijke inbreng

van mensen een waardevolle verdieping. Een sfeer van verbondenheid was voelbaar; dit werd gevoed door deze inbreng, het praten hierover met elkaar, het samen beleven van het moment en het verhaal dat verruiming had gegeven naar andere tijden, andere mensen en het menselijk leven als zodanig. Deze ervaring heeft mij gesterkt in mijn overtuiging dat toneelliteratuur een belangrijke bron kan zijn voor humanistische bezinningsbijeenkomsten doordat het een beroep doet op verbeelding, het -het hier en nu- verruimt en daarmee transcendentie geeft en het in haar concreetheid emotie oproept en daarmee verbinding maakt met het eigen leven.

Emotie

Nussbaum geeft aan dat de emotie die we voelen bij het zien van een tragedie ons kennis over onszelf verschaft. Wat we van een gebeurtenis vinden, ontdekken we voor een deel vanuit het besef hoe we ons voelen. Dit oproepen van emoties bepaalt voor een deel de waarde van tragedies. Het vertellen van een verhaal is natuurlijk niet vergelijkbaar met het zelf ondergaan van een toneelstuk. Wel zal het geraakt zijn van de verteller ó in dit geval van mijzelf ó de vertelling kracht bijzetten, maar de dimensie blijft een heel andere. Verrassend vond ik de ervaring dat het vertellen van een verhaal wel direct een bepaalde sfeer geeft. De concreetheid en complexiteit van het leven laat zich direct voelen. Wel blijft het een gegeven dat het zelf ondergaan van een toneelstuk een wezenlijk andere ervaring is en dat het vertellen ervan een dergelijke ervaring nooit kan evenaren. Maar zoals ik heb ervaren in het handelingsexperiment, kan het verhaal wel een sfeer oproepen, waarin de emoties waarover gesproken wordt, toch voelbaar zijn.

VI CONCLUSIE

Om mijn hoofdvraag: *Welke mogelijkheden biedt toneelliteratuur om als bron te gebruiken voor humanistische bezinningsbijeenkomsten (bij justitie); te onderzoeken aan de hand van Nussbaums analyse van de Griekse tragedie Antigone?* te beantwoorden kijk ik hieronder naar de antwoorden die ik gevonden op mijn deelvragen. Aan de hand daarvan zal ik tot mijn conclusie komen.

Deelvragen en de antwoorden die zij hebben opgeleverd.

Mijn eerste deelvraag betrof de analyse van Nussbaum van het Griekse drama Antigone en luidde: *Welke inzichten geeft Nussbaum in haar analyse van het Griekse drama Antigone?*

Nussbaum onderzoekt wat de hoofdpersonen doen in de situatie waarin voor hen belangrijke waarden worden aangetast. De Antigone laat zien dat in het leven niet volstaan kan worden met een vereenvoudiging van ethische waarden. De werkelijkheid kent een complexiteit die we onder ogen moeten zien en die we recht moeten doen door open te blijven staan voor de verschillende waarden. Hierbij zijn conflicten niet altijd te vermijden. Het willen uitsluiten van conflicten kan betekenen dat we een rijkdom aan waarden verliezen.

Nussbaum geeft aan dat literatuur ons de concrete situaties, de emoties en de onderlinge verhoudingen laat zien, maar dat we de filosofie nodig hebben om een beroep te kunnen doen op de algemene geldigheid van die bepaalde waarden; een verhaal behoeft een filosofische beschouwing.

Mijn tweede deelvraag was: *Welke verbindingen legt zij tussen levensvragen en Griekse tragedies?*

De Griekse tragedies laten ons volgens Nussbaum de strijd zien die mensen moeten leveren op het snijvlak van hun afhankelijkheid en hun streven naar onafhankelijkheid. Ze laten ons zien welke pijn mensen lijden door wat hen overkomt en tot welke keuzes dat lijden hen kan brengen. Griekse tragedies roepen vragen op als: Hoe kunnen we een goed leven leiden? Hoe kunnen wij zo leven dat toevallige omstandigheden ons niet onderuit halen en onze goedheid breken? Wat doet iemand bij een aantasting van een voor hem belangrijke waarde, hoe zoekt iemand houvast? Welke prijs moet daarvoor betaald worden, wat geeft iemand op, wat probeert iemand koste wat kost te behouden en wat zijn consequenties van dit handelen. Griekse tragedies laten ons zien hoe wij de greep op het leven proberen te houden en wat wij doen als we die greep verliezen.

Mijn derde deelvraag: *Zijn dergelijke verbindingen toepasbaar op het toneelstuk 'De Vuurproef' van Arthur Miller ó een stuk uit de moderne toneelliteratuur? Hoe zou dat eruit kunnen zien?* zie ik als volgt beantwoord:

Nussbaum laat zien welke levensvragen de Griekse tragedies oproepen. Vanuit de drie kernpunten die ik hieruit haal, kijk ik naar het stuk 'De vuurproef'. De eerste vraag is: wat doet iemand bij de aantasting van een voor hem belangrijke waarde; de tweede vraag: wat is de prijs die betaald moet worden voor onze poging onszelf te vrijwaren van aantasting van onze waarden? De derde vraag is de vraag naar de consequentie van de keuzes die zijn gemaakt; consequenties voor de betreffende persoon en een mogelijk commentaar hierop door anderen in het stuk. Deze vragen blijken goed te stellen te zijn aan het moderne stuk 'De vuurproef'. Het levert een beeld op van handelingen en morele overwegingen ó of het ontbreken hiervan ó bij de personages waar zij geconfronteerd worden met een ernstige bedreiging in hun leven. Het laat ons ook hier zien voor welke keuze mensen gesteld kunnen worden in het leven, welke innerlijke conflicten dat oproept en wat consequenties zijn van keuzes die gemaakt worden.

De vierde deelvraag vraagt naar *de rol en de waarde van een humanistische bezinningsbijeenkomst*. Ik richt me bij de beantwoording van deze vraag voornamelijk op het werkerrein van humanistische raadslieden bij justitie, maar hierin ligt qua duiding van de rol en de waarde van humanistische bezinningsbijeenkomsten geen grens. Een belangrijke, en misschien wel de belangrijkste rol en waarde van een humanistische bezinningsbijeenkomst wordt gezien in de samenkomst *an sich*. Het bij elkaar komen om een moment van bezinning met elkaar te ervaren en te delen is om twee redenen van belang. Als eerste wordt de emotionele waarde van het samenzijn benadrukt; mensen hebben behoefte aan een gevoel van verbondenheid met elkaar. Maar behalve deze gevoelscomponent ligt er ook een humanistische waarde aan ten grondslag; de erkenning van de onderlinge afhankelijkheid van mensen en de behoefte aan wederzijds respect; de bevestiging van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van alle mensen voor alle mensen.

Mijn deelvraag: *Wat zijn de inhoudelijke aspecten van een humanistische bezinningsbijeenkomst?* brengt mij bij het vastknopen van humanistische gedachten in de dagelijkse moeilijkheden en de actuele vragen. Door samenvoeging van de antropologische postulaten van het humanisme en de behoeften aan zin zoals Baumeister die formuleert en die ik uitgebreid heb met de behoefte aan verbondenheid, heb ik een raamwerk gekregen voor de inhoudelijke aspecten van een humanistische bezinningsbijeenkomst.

Mijn laatste deelvraag ten slotte: *Welke handvatten biedt Nussbaums analyse van de Antigone voor humanistische bezinningsbijeenkomsten?* zie ik beantwoord in de vorm van de drie kernvragen die ik heb overgenomen uit Nussbaums analyse van de Antigone. Deze kernvragen heb ik geplaatst naast de humanistische postulaten en de (door mij uitgebreide) behoeften aan zin van Baumeister. Hierdoor is een raamwerk ontstaan dat mogelijkheid geeft tot het samensmelten van verschillende horizonnen, t.w. de horizon van het geschreven stuk, een horizon van zingeving en een horizon van humanistische uitgangspunten.

Met de beantwoording van de laatste deelvraag ben ik tegelijkertijd gekomen aan de beantwoording van de hoofdvraag:

Welke mogelijkheden biedt toneelliteratuur om als bron te gebruiken voor humanistische bezinningsbijeenkomsten (bij justitie); te onderzoeken aan de hand van Nussbaums analyse van de Griekse tragedie Antigone?

Zowel in de radio-uitzendingen van het Humanistisch Verbond in de jaren 1940 tot 1970 van de vorige eeuw waarin een aantal keer uitdrukkelijk wordt verwezen naar de waarde van toneelliteratuur voor het humanisme en voor steeds terugkerende vraagstukken in het dagelijks leven, als in het rapport 'Eindverslag Bezinningsbijeenkomsten' (2010), wordt het gebruik van toneelliteratuur als mogelijke bron genoemd. Het werk van Nussbaum geeft waardevolle handvatten *hoe* dat gedaan kan worden; door de levensvragen te belichten die in de Griekse tragedie en daarmee in de Griekse filosofie centraal stonden. Hiermee toont zij het belang aan van juist deze tragedies. Door haar analyse door te trekken naar een modern toneelstuk heb ik aangetoond hoe toneelstukken een waardevolle bron kunnen vormen voor humanistische bezinningsbijeenkomsten. Ik heb genoemde levensvragen geplaatst in een humanistisch zingevingskader, in een humanistische zingevingscontext, daar waar Nussbaum dat doet in filosofische context. Hierdoor kan de horizon van het werk samensmelten met de horizon van zingeving en humanisme. Dit raamwerk kan gebruikt worden om vragen te stellen bij werken uit de toneelliteratuur om vervolgens van hieruit aanknopingspunten te verkrijgen voor een humanistische overdenking. Of er sprake kan zijn van horizonversmelting, zoals Gadamer dit hermeneutische kenmerk formuleert, zal per stuk bekeken moeten worden. Ook Nussbaum geeft aan dat ieder literair werk moet worden beoordeeld op zijn eigen morele merites. Ik hoop dat mijn bevindingen een inspiratiebron zijn voor anderen om op zoek te gaan naar interessante, aansprekende en inspirerende toneelstukken om te gebruiken voor hun humanistische bezinningsbijeenkomsten.

LITERATUUROPGAVE:

Alphen E. van & Kuijman, W. (2008). *Zingeving achter de tralies. Veertig jaar Humanistisch Geestelijke Verzorging bij de inrichtingen van Justitie*. Breda: Uitgeverij Papieren Tijger

Baschwitz, K. (1981). *Heksen en heksenprocessen. De geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding*. Amsterdam: BV Uitgeverij De Arbeiderspers

Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of Life*. New York: The Guilford Press

Boer, Th. De e.a. (1988). *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen*. Amsterdam/Meppel: Boom

Brouwer, I. & Emmerik, I. van & Alma, H. & Paassen M. van & Scholten A. (2007). *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*. Amsterdam: Humanistic University Press

Derkx, P. (samenst.) (2004). *J.P. van Praag. Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Utrecht: Het Humanistisch Archief

Dohmen, J. (red.) (2005). *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo

Gasenbeek, B., Winkelaar, P. (2007). *Humanisme*. Kampen: Kok

Gomperts, H.A. (1970). *De eend op zolder. Toneelkritieken uit de jaren 1952-1965 (Klassiek en romantisch repertoire)*. Amsterdam: G.A. van Oorschot

Gomperts, H.A. (1970). *Wachten op niets. Toneelkritieken uit de jaren 1952-1965 (Modern repertoire)*. Amsterdam: G.A. van Oorschot

Heemskerk, A. (onderzoekscoach) (2010). *Eindverslag Bezinningsbijeenkomsten. Obstakels en mogelijkheden voor humanistische bezinningsbijeenkomsten in justitiële inrichtingen in Nederland*. UvH eindverslag onderwijsonderdeel: Humanisering 3 ó bachelor jaar 3U

Jorna, T. (2008). *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding*. Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP

Loman, J. (red.) (2000). *Registers op Het Woord van de Week (1948-1973)*. Utrecht: Het Humanistisch Archief. Reeks: Humanistisch Erfgoed, nr. 2.

Manshot, Henk (2003). *De betekenis van het tragische voor de ethiek van de zorg- en hulpverlening*. Opgenomen in de reader van de module: Praktische Voorbereiding op de beroepsuitoefening (2010). Utrecht, UvH, Dohmen, J. en Tenwolde, H.

Miller, A. (jaartal onbekend). *De Vuurproef*. Bussum: De Toneelcentrale

Mooren, J.H.M. (redactie) (1999). *Bakens in de stroom. Naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*. Utrecht: SWP

Mooren, J.H.M. (redactie) (2010). *De moed om te zien. Humanistisch raadswerk in justitiële instellingen*. Utrecht: de Graaff

Nussbaum, M. (1998). *Wat liefde weet. Emoties en moreel oordelen*. Amsterdam: Boom

Nussbaum, M. (2004). *Oplevingen van het denken. Over de menselijke emoties*. Amsterdam: Ambo/Anthos

Nussbaum, M. (2006). *De breekbaarheid van het goede. Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Amsterdam: Ambo

Obstakels en mogelijkheden voor humanistische bezinningsbijeenkomsten in justitiële inrichting in Nederland. Eindverslag Bezinningsbijeenkomsten. Uitgebracht ten behoeve van het onderwijsonderdeel: Humanisering 3 ó UvH. Bachelor jaar 3 2009/2010. Coördinator: Ruud H.C. Meij

Praag, J.P. van (1996). *Grondslagen van humanisme*. Amsterdam: Boom Meppel

Snijdewind, M. (2010). *Ongezien: De betekenis van humanistisch geestelijk werk voor zwerfjongeren met zwaardere problematiek*. Masterscriptie UvH

Sophocles (1972). *Tragediën. Antigone*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel

Universiteit voor Humanistiek (2010). *Onderwijsgids 2010-2011*. Utrecht: UvH

Verhagen, B. (1963). *Dramaturgie*. Amsterdam: Moussault& Uitgeverij

Zalm, C. van der (samenst.) (2001). *Letterkunde van A tot Z*. Utrecht: Uitgeverij Spectrum B.V.